



En este material encontrarás diferentes actividades, con el propósito de continuar el aprendizaje de la lectura y la escritura. Además, descubrirás los diferentes usos de la escritura que puedes darle a tu lengua. Recuerda que ésta sirve cuando la usas.

Ini tutu yó'o ndani'í ún kua'á nuú chiñu ña chindiéé tá'an xí'in ún ña ndakundieé ka ún sákua'a ún ka'vi ún ra tiaa ún, saá tu ndakuni ún kua'á nuú kuniñú'u ña tiaa kún tu'un mií kún. Ndaka'an ún chi tu'un kún ndiáá yá'vi ní ña kiji ná kuniñú'u kún ña xí'in na ve'e ún a na ñuu ún.



DISTRIBUCIÓN GRATUITA
ÑA XÁXA UUN

tu'un sávi • mixteco • tu'un ísávi • tu'un sávi

Libro del adulto
Tutu tóto sákua'a na ná'nu

MEVYT Modelo Educación para la Vida y el Trabajo

MIBES 3
MEVYT Indígena Bilingüe con Español como segunda lengua

Leo y escribo en mi lengua
Mixteco de Guerrero

Ká'vi yu ra tiaa yu tù'un mií yu
Tu'un ísávi Nuu Kuachi



Leo y escribo en mi lengua. Mixteco de Guerrero • Ká'vi yu ra tiaa yu tù'un mií yu. Tu'un ísávi Nuu Kuachi

tu'un sávi • mixteco • tu'un ísávi • tu'un sávi • mixteco • tu'un ísávi



MEVYT
Modelo
Educación
para la Vida
y el Trabajo

Créditos a la presente edición

Coordinación académica
Sara Elena Mendoza Ortega
Elisa Vivas Zúñiga

Autoría del prototipo
Guillermina Duarte Hernández
Elisa Vivas Zúñiga

Adaptación para población hablante
de mixteco de Guerrero
Raúl García Cruz
Euclides Carmen Sierra
Melitón Vivar Vázquez

Asesoría académica
Ángela Pérez Gómez

Revisión técnica
Liv Kony Vergara Romani

Coordinación gráfica y cuidado de la edición
Greta Sánchez Muñoz
Adriana Barraza Hernández

Seguimiento al diseño
Jorge Nava Rodríguez
Ricardo Figueroa Cisneros

Seguimiento editorial
María del Carmen Cano Aguilar

Supervisión editorial
Marlik Mariaud Ricárdez

Revisión editorial
Hugo Fernández Alonso
Agustín Escamilla Viveros
Laura Sainz Olivares

Diseño y diagramación
Yeniséi Oviedo González

Diseño de portada
Jorge Guillermo Aguilar Picasso

Ilustración de portada
Cristina Niizawa Ishihara

Ilustración
Humberto Fera Basurto
Cristina Niizawa Ishihara

Fotografía
Lizeth Arauz Velasco

Leo y escribo en mi lengua. Mixteco de Guerrero. MIBES 3. Libro del adulto. D. R. 2010 ©Instituto Nacional para la Educación de los Adultos, INEA. Francisco Márquez 160, Col. Condesa, México, D.F., C.P. 06140.

Esta obra es propiedad intelectual de sus autoras, y los derechos de publicación han sido legalmente transferidos al INEA. Prohibida su reproducción parcial o total por cualquier medio, sin autorización escrita de su legítimo titular de derechos.

ISBN *Modelo Educación para la Vida y el Trabajo*. Obra completa: 970-23-0274-9
ISBN *MEVyT Indígena Bilingüe con Español como Segunda Lengua*: 970-23-500-4
ISBN *Leo y escribo en mi lengua*. Mixteco de Guerrero. MIBES 3. Libro del adulto:

Impreso en México



Nuú vaxi ikun ña ká'vi yó

Ña ká'lan xalá tutu yólo	5
Níxa ndata'ví chiñu	6

Ña íta'an iin



Ña ká'vi iin	9
Ña ká'vi uvi	30
Ña ká'vi uni	49
Ña íta'an iin xítondosoó yó mií yó.	68

Ña íta'an uvi



Ña ká'vi iin	70
Ña ká'vi uvi	90
Ña ká'vi uni	108
Xítondosoó yó mií yó ña íta'an uvi	130

Kiví yu:

Kiví ñuu yu:

Kiví ñuu ká!nu:



Ña kálan xalá tutu yólo



Vele Kálnu sáchúun xalá ña sákua'a na yuvíi kúáchi ra na yuvíi nálnu na Ñuu Kuachi IEEJAG, ña yólo táxi ña ndieé ña kuvala tutu kalvi na nálnu ña naní “Kálvi yu ra tíaa yu tulun mii yu”.

Ndíátu ndi ña tutu yólo ná chindieé tálan ña xílin na yuvíi nálnu ra ná kusíi ini na sákua'a na kalvi na ra tiaa na, xa xíni yó ndí íyo ní chiñu xámáni kundúvi xílin na vele na.

Tutu tóto ña táxi ndi ndalá ndó yólo kúmii ña kuvala nuú chiñu ra saá kúmii ña nuú ndakitálan ña xíni ún ra ña ndólo ún, vaxi ña ndanuu ndalá ún ra kalvi ún tutu chiñu ña xíniñúlu ñuu nu íyo ún tá kú ña: Tutu váIndiá ndátúlan, tutu kuvalan vele kaa xíta, tutu tálnu uní, tutu ndúkú, tutu xalá ñulú, tutu níli kivi na tutu kána kálnu, tutu táxi ichí ña kuvala ña kuxi yó, tutu ña ndákilin na chiñu, tutu sándachí tulun, tutu tulun yulú, tutu xulún tátú.

Kúsíi ini ndi xílin kún chikaa ini ún ña sákua'a ún xílin tulun ísávi mii yó, kaní ini ún ña kuchíñu ún á ña xa chéé kun vichin kuvi sákua'a kún kuvala ka ña'la ña xíni siji ún. Ndisaá kii íyo kuvala ka ña kutulva kún.

Ña ndieé chíkaa ún vichin ña yólo chindieé tálan xílin ún xaa ún kundiaa yálvi ní ún kii vaxi xílin na vele ún ra na ñuu ún.

Vele Kálnu sáchúun xalá ña sákua'a na yuvíi kúáchi ra na yuvíi nálnu na Ñuu Kuachi IEEJAG



Níxa ndata'ví chiñu

Ña tuni váli ká'lan xalá ña vaxi yólo ndani'í kún ña iníi nuú tutu tóto, ña yólo taxi ña ichí nuú kún ndiá chiñu ndúkún ña saá ña kúni ti'vi ndalá chúun yólo.



Na'ná yólo ká'lan ña xalá tá kú ndili chiñu ña kundaq ini ún ña kalvi ún ra ña kalvi ndieé kún.



Tú xito ún nuú na'ná yólo kundani kún ndí chuun ña tiin kún chindieé tálan ña xílin kún ndakundieé ka ún kutu'va va'la kún tiaa kún.



Tú xito ún nuú na'ná yólo kundani kún ndí chuun ña tiin kún chindieé tálan ña xílin kún ndakundieé ka ún kutu'va va'la kún tiaa kún.

a) Kalvi kún tu'un nuú tutu ra ndakuni kún níxa kítálan tu'un ká'lan yó.

Kalvi kún tu'un nuú tutu ña kán va'la kundaq ini kún níxa kítálan tu'un ndátú'un yó.

b) Kundaq ini kún níxa kítálan tu'un ká'lan yó.

- Íyo ku'alá nuú chiñu nuú kuvi kuniñú'lu kún níxa kítálan tu'un ká'lan yó.
- Kalvi kún ini ña tútún nuú ká'lan ña “Ndakalan ún...” Á “á xini ún...” ra ndakuni kún tú chiñu yólo sáxinu ña ña kúni kachi ña níxa kítálan tu'un yó.



c) Sachúun ña xání xíní kún inka tu'un nuú tutu.

Ña yó'lo kú chíñu ña kuvi kotondosoó kún ña kundani kún xalá ña kítálan tu'un kálan yó ra ndakani kún xalá ña.



Ini tutu tóto kálvi kún ndanílí kún tuni ña taxi nuú kún ama kuvi kuniñú'lu tutu tóto ña kálvi ña va'la ka sákua'la kún kalvi kún ña vaxi nuú ña.

a) Ndieé kalvi kún tu'un nání.

- Kálan na xílin kún ña kalvi kún tu'un nání ña ndasa víí kún tachí kún, á ndieé á yaa, á kama á Kuéé kalvi kún.
- Kálan ní na xílin kún xalá chíñu asa kún ña kí kalvi ún ra ndásama ún tachí sama ña kúní kachi ña.

b) Ndieé kalvi ún tu'un nuú tutu.

- Ndúkú ña nuú na yuvíí yaa kalvi na tu'un nuú tutu.
- Ná ndatú'lu xílin tálan na Níchiñu kúní ndatú'lu ra tía tu'un nuú tutu.
- Ná ndanuu na ña kálvi ndieé na ra kalvi na nuú na ku'alá.
- Vaxi chíñu ña ndakani xíní kún xalá ña kalvi kún, ña ndakuni kún: níxa kálvi kún tu'un, níxa káva ún tachím ún, á Kuéé á kama kálvi kún ra saá kálan ndó níxa sa ndó víí ka kalvi ndó.



Ña íta'an iin



Na yuvií kúachi ra na ná'nu:

- ✦ Ndukú na nixa koo tu'va chuun ña íyo ini ña tiaa na.
- ✦ Ná ndakuni na ni ké ká'an ká'nu tu'un nuú tutu.
- ✦ Kixáá na ndanuu na ña ka'vi na ndusu ndieé.
- ✦ Ndakuni na nixaa iin nuú tutu ra kundani na nichun kuvi ña.
- ✦ Kuniñú'u na ku'va nixa tiaa na: xi'na ndaki'in xiní na, tiaa na ra nduva'a ka nixa tiaa na.
- ✦ Ndakuni na nixa íyo ikun tu'un ña ká'an na ra nixa tíaa na tu'un ísávi ñuu Kuachi ra nixa ka'yu ña nuú tutu.





Ña ká'vi iin

Ña kúni tutu yólo:

- ✦ Ndakuni na ña íyo nuú tutu xi'na koto na kivi ná'nu xílin kivi ndíkun ndiaa.
- ✦ Ndakilin xini na ndia kachúun tutu tá'nu uní.
- ✦ Tachí ndieé ka'vi na.
- ✦ Ndakuni na ña ndia xini kú ña kuvi tiaa na nuú tutu.
- ✦ Tiaa na ra koto'ni na á va'la ká'lan iin tutu ndúkú.
- ✦ Ndakuni na nixaa íyo ikun tu'un nuú tutu.
- ✦ Koto na á inkáchi íyo tutu ña sachúun na xílin.
- ✦ Ndakuni na uní saá tachí ndusu tu'un ísávi ra víi ka'yu na ña kii tiaa na.



Kotondiaa na'ná yólo.



Kúlvi ikí kuñu ra, ra chíkaa
ña kalní xílin ra.

Xini yu ndié kuele xíli sele yu,
ndieé ní ndólo ra.



¿Yu kú ña ndólo ra?



¿Á suú kuele
ndiyáá xíli ra?



Yólo níli yu iin tutu ña kálan nixa
káku kuele yólo. Kalvi ña ra kúálán
xílin sele ún vele tatan.

Kalvi ña ndátú'lun na ra ndatú'lun tálan ún xílin ra sáña'a.

- ✱ ¿Ni ké xini ún ra kalvi ún nuú na'ná?
- ✱ ¿Ni tutu taxi ña chindieé tálan xílin na xátátán nda'á nána?
- ✱ ¿Ndía xini kún ndátaxi na tutu yólo?
- ✱ ¿Nichun sa yó tutu yólo?

Ndandukún ña tutu tá'nu uni nuú tutu ndíkun ndiaa ña vaxi xí'in
tutu tótó sákua'a na ná'nu yó'lo.

Koto'ni ra ka'vi ni ké káchi kivi ká'nu xí'in kivi ndíkundiaa ra ka'yu
kún iin chichi tixi tu'un ndákuiin míí ña ndaa.

¿Ndíá ña kú kivi ká'nu ká'lan xá'á tutu tá'nu uni?

1. Nuú xá'lan na kútátán na.
2. Kundiaa míí kún nuú kue'le ndiyáá.
3. Kue'le ndiyáá.
4. Ká'lan na xá'á ña vá'la koo ini yó.

¿Ni ké ká'lan tá iin tá iin kivi ká'nu ndíkun ndiaa nuú tutu yó'lo?

1. Ndátú'un ña xá'á kue'le ndiyáá.
2. Chindieé tá'lan yó ña ná kílín yó kue'le ndiyáá.
3. Ná kukani yó kue'le ndiyáá.
4. Ndatú'un yó xá'á ña níxa kondiaa yó míí yó.

Tíaa ikun ún ña ndó'lo na xí'í kue'le ndiyáá ña nuú.



Ka'vi kún ña ndátú'un Tutu Tá'nu Ùni ra ndakuni ún ña ndakuiin ra ka'yu kún xí'lin iin krúsin lo'lo (x) tú ña ndákuiin kú ña ña ndíxa á ña ndixa. Ndandukú kún tutu tá'nu ùni ini tutu ndíkun ndiaa ña vaxi ndia nuu ndí'li tutu tóto sákua'a na ná'nu.

Ndixa

Ndíxa

✱ Íyo uvi nuú kuele ndiyáá: ña nuú ra ña xátia ní.

✱ Kuele ndiyáá ña yó'lo sákul'vi ñá: kuñu yó chíkaa ña ka'ní ra xátia ña ní yó.

✱ Ña kondiaa yó mii yó xí'lin kuele ndiyáá ndaákoo núña yó nuú ñú'lu tiakuií.

✱ Té xa kilin kuele ndiyáá yó'lo ko'lo kuvi kún tatan.

✱ Té xa túuvi ún ndí kilin kuele ndiyáá yó'lo kama ní ku'un kún vele kútátán na.

Ndachitá'an xí'lin iin chichi ña ndátu'luún íyo chí íchin xí'lin ña ndakuiin ña suvi ña íyo chí kúá'a tá íyo ña itaniñu.

Ndasi ndili nu ñú'lu tɔ́kuíí.

¿Á xíní ún nɔ́xa tɔ́axi ún
kilin kúe'e ndiyáá yó'lo?

Ndasi kútuún yé'le ná'nu ra yé'le váli.

Tɔ́axi ún koo ña koó chiñu.

Chikasi ndili ún yé'le xí'lin yáti.

¿Á xíní ún ndíá kú'va
kundiaa ún míí ún ra kí'lin
kúe'e ndiyáá yó'lo?

Koto'ni yó ini ndiaka nu ñú'lu ita, kisi
kaa váli nu kuvi kuku'un tɔ́kuíí.

Kuta'nu tɔ́koto ndíkí nu kíxí ndó.

Kotondiaa ra ndakuni ún nixa íyo tálví ña tutu tálnu uní.

¿Ní ña'la kú kuele ndiyáá?



Ña yólo kú iin kuele káku xílin tí ndiyáá té túvi rí. Úvi nuú kú kuele yólo iin ña kú kuele ndiyáá mii ra inkaŋa kú kuele ndiyáá xílin nji.

¿Ndiá ña xáñá xílin na té kílin na kuele ndiyáá?

- Chikáa ña ka'ni kyñu na
- Kúlví tñyuna
- Kúlví ikína
- Kána ndji kúá'la ra kátá ijin na
- Kúkini ini na ra ndúxan na

Íyo kumí nuú kuytva ña kúvi ña tga'xi ún kúkávi kuele yólo.

- Kúá'lan xílin na xátátán
- Kóló kuvikún tatan
- Kúá'la vála tñkyij kolo kún sga tu yuchí y'va ña táxi na ve'e tatan
- Ndakindieg kún



¿Nixa saa ún ndakuni ún tú xg kug'lan kúkávi ní na?

Té xg kixáa:

- Kúlví yulú tñxin na
- Chito ní ndúxan na
- Ndieé ní chikáa ña ka'ni xí lin na tá too lolo xíli vixin na ra kéé tñtñin vixin
- Kúnj kysyn nñg
- Kéé nji jxñ na, xg'g núlun na, kyñu na, tñyuna na ra saá ndiá ka kúvi kúlví iki kyñu na

ikama ní kúlvun na ve'e nuu xátátán na!

iiin ndakitá'lan ndi'iyó xg'á ña yólo!

Sákua'yó ka'nu ndosoó yó Kuele ndiyáá xílin 1 2 3 tu'un



NA VE'E TATAN SÁNDI'I NA MIÍ YÓ

KUNDIA YÓ MIÍ YÓ NUÚ KUE'E NDIYÁÁ

Rg chínu ká'nu • Nuú kuqchi • Vete ká'nu xátátán

¿Nixa tálví ndákuachi tutu tálnu uní?

¿Yo kú na xává'la tutu tálnu uní nu ká'lan ña nixa sa yó ra kílin kuele yó ra kundiaa yó mií yó ña va'la koo ini yó?

¿Á xinjún n̄xa sa ún ñg na kijín kuele yó xilín 1 2 3 tu'un?

1 Ndakatia ún ndilí kú
ñgla nyú ñúlu t̄gkují
tókú kisi, yoo, yoo
ndigka, lampa
ná'nu.



2 Ndakasi ndilí ún nyú
ñúlu t̄gkují.
Koto t̄gaxavla kún
ñgla k̄g ka chuun nyú kún.

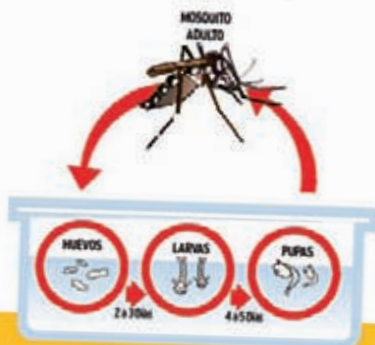
3 Koto'ni ndigka nyú ñúlu
ita xilín inka ñgla nyú
xikylun t̄gkují.

¿Á xinj kún kondiaa kún mii kún?

Ti ndiyá yólo lo'lo k̄g túvi rí yóó té nduví rg
té ndákilín k̄g j̄ny xit̄gag in soá ndig k̄g
j̄in xilín té xikúóg in soá ndig ñyú ndieé ní
k̄g túvi rí yóó.

Xglá ñg yólo:

- Kusglvi xilín t̄gk̄g ndikí nyú k̄xj kún.
- Chikosi ún yéle xilín yáti.
- Ndakasi kútuún tá kú ndilí yéle kún.



Ndaka'án kún tú ndiá xáá ñg xilín kún:

- Kúlvj xinj ún
- Kúlvj ikí ún
- Kátá j̄in kún
- Kúlvj s̄gá t̄nyú kún



Kuvi kijín kuele ndiyáá yó'g

Tú kuele yó'lo ndiáka ña ñg kátá k̄ny kún
xilín ndilí(ndúxg)

iiKúénta k̄o ún!!

Kama ní k̄ylun kún vele nyú xátátán na
Chí iyo kuvi kún.

¿N̄xa tálví v̄axi ikun ña ndátú'un tutu xalá kuele ndiyáá?

Á xinj ún...

Ñg tutu tál'ny úní kúña iin tutu yáxín á kúkun ñg xává'la na ra ndátá'ny
ñg úní tálví. Ñg yó'lo kú iin tutu xiniñú'uní ñg ndátú'un ña xalá ñg
kíyálvi, ndiá k̄g chiñu, vikó ra ndátú'un ña tá káku kuele xíkun.

Ndieé kalvi ún tulun nuú tutu, víi ní kalán ún xílin tá iin tulun.

Kuénto lo'lo iin tığa xílin iin tına

Xinalá nixiyo iin tığa ra koó ñá sílį ta íyo iin tına sílį sanara. lin kiji xitjan keera kualan ra yukú kutu ra itu ra, ndixaa ra xikuaá ra xini ra chítú ixtáá ini salmá, saá xani ini ra yu kú na kixi ndiaka ixtáá yólo.

Kuagaá ichi ndolora saá ndiakua nixaa iin kiji xitonani ra ni ké kúu saá xini ra tına sanara távaá rí iin ta ndakundixi rí xikun ra saá xálá rí ndíko rí ixtáá.

Saá ndakilin ra iin rí ra xalmire, ra vala ka ndakilin ra rí nduu rí ñá sílį ra ta káku sele na.

Saá ndiili kuénto yólo ña ndakatulún na ñuu yó ña kuvi kiji kun saví nduví xinalá.



Ndatúlun xílin na ítálan xílin ún ra xílin ra sáña'a yólo.

- ✱ ¿Nixa xaa yu kalvi yu?
- ✱ ¿Ama nitiin yu ra nikúchuun ka yu kalvi yu?
- ✱ ¿Á kundani yu ña kalvi yu?
- ✱ ¿Á kundani na xini so'lo kalvi yu?

Á xínì ún...

Tá kɔ́vì kálvi ndieé kún, xíl̄na kúmání nandukú kún nì ké kúnì kachi rā tɔ́aa tutu, ndíá xínì ké kúnìrā taxira, ñā vala ní káxi kundani nā ra ndieé nduvi kunisolo na.



Ndieé kalvi kún tɔ́lun sándaku ini nā ñā naní “In tɔ́aa ndávi” nuú Tutu tóto kálvi na. Té xā ndjìli kalvi ún ndatú'lun xílin nā ítálan xílin ún ra tɔ́a sáña'ā yólo ñā kundani ún.

Kalvi ñā tɔ́aa na ini tá iin tikuítia ra ndatú'lun.

Kuálá
nā valí sándili
na *primaria* ra kuví
ka sákua'la na chi kóó
vele sekundaria ñā kalvi
na. Xíniñúlu ndukú yó ñā
nuú vele chíñu SEG.
Ra ná taxi na ndiayú
kuvì kuvala ñā.

Xíniñúlu
ndukú yó
nuú vele chíñu
ñā koo ka tiakuí ñā
vala ndatia yó ñāla,
tikoto ra ñā chílyo
ñā kuxi yó.

Xíniñúlu
chindieé vele
chíñu yó ñā vala
katia yó mīlí nuú
ndixalá ñā, ra ná
koóo ka kuele
ndiyáá.



Ndatú'lun tá'an xí'lin ra sáñala yó'lo xalá tu'lun ndátu'luún vaxi yó'lo.

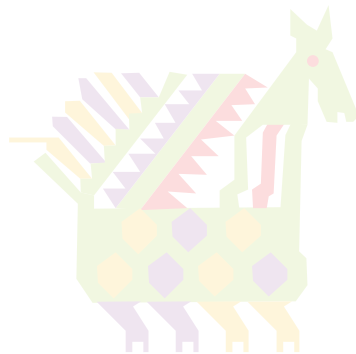
- ✱ ¿Ní ké káchi ña ka'vi kún?
- ✱ ¿Ní ké sa ndó ñuu ndo ña kuvi ndukú ndó ña'la chindieé tá'an xí'lin ndó?
- ✱ ¿Á xá ndúkú ndó sava ña xíniñú'lu ñuu ndó nuú ndíá ka vele chíñu ká'nu?

Ndakiin kún tu'lun ndátu'luún vaxi yó'lo.

¿Ndíá tutu ké xíniñú'lu tiaa na yuvií ñuu ña kuvi kunani ña xámáni xí'lin na?

¿Yo ndalá ku'al'an tutu yó'lo?

¿Yo kú na ndukú tutu yó'lo ña kuvi kunduvi tundíni á ña xámáni nuú na?



Kal'vi tu'lun nuú tutu.

Chiñu: Tutu ndúkú.

Yuvi naní, ñuu kuachi oko ulun yoo junio kuiya 2009

TÁTA PAULINO VEGA MORENO RA CHÚUN KÁ'NU ÑUU ÍTIA TÁ'NU, ÑUU KUACHI. RA ÍYO YÓ'IO

Xílin tutu yólo na nána ítalan ndákilin xulún xín ra chíñu lolo ñuu yoló kúyachin ndi yólo ña ndúkún di ñala xíniñúlu ndi tá kú: ítún tílví, kaa káchili, kaa ndiki nuu, iin ñúlun ndalá na, ra tikoto ndási yulú ña kuvi tilví na iníi ñuu, saá xíniñúlu iin ítún íyo xatun sata ña kuiso nú milí ra kundiaka nú ña nu xítia ña chi xa kixálá savi ra kaku kuele chi ndakitálan ní milí ini Ítia. Na nána yólo xa íyo tulva na ndakitálan na ka una xtiagan kii okoxi yoo iñu kuiya yólo.

Ndátundi chindieéun ndulu ra xalá ña yólo táxi ní ndi tulun máni ndalá kún.

Ña toló ní

Antonino Mercenario Gálvez
Ra chíñu ñuu lolo

Natalia Rojas Díaz
Ñá ndíso chíñu xílin ná síli
tílví yalya ñuu



Yólo tiaa kún ña ndúkú ña nuu kún ña kálan tu'un ña xa ka'vi kún.

Yo ndalá ku'alan ña ra chiñu ndíso na.

Tu'un ña kálan xalá ña ndúkú na.

Chiñu kálan ña.

Na ndúkú ña.

Kíj ku'ala ña.

Tuku ka'vi kún tutu ndúkú ra ndakuiin ña ndátu'úún yólo.

¿Nìchun kuva'la tutu ndúkú?

¿Yo kú na xgva'la ña?

¿Ndiá ama kundiatsu ña ndieé yólo?





Kalvi tutu ndúkú ra ndakuni ún nixa chachi ña tálví íyo chí kúá'la ra chindú'luún ña ndíá'vi ra ndakitá'lan tá iin tá iin tulun.

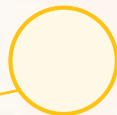


Yuvi nani, ñuu kuachi oko ulun yoo junio kuiya 2009



Chiñu: Tutu ndúkú

TÁTA PAULINO VEGA MORENO RA CHÚUN KÁINU ÑUU ÍTIA TÁINU, ÑUU KUACHI. RA ÍYO YÓIO



Xílin tutu yólo na nána ítálan ndákilin xulún xín ra chíñu lolo ñuu yoló kúyachin ndi yólo ña ndúkún di ñala xiniñúlu ndi tá kú: ítún tílví, kaa káchili, kaa ndikí nuu, iin ñúlun ndalá na, ra tikoto ndási yulú ña kuvi tilví na iníí ñuu, saá xiniñúlu iin ítún íyo xatun sata ña kuiso nú milí ra kundiaka nú ña nu xítia ña chi xa kixálá saví ra kaku kuele chi ndakitálan ní milí ini ítia. Na nána yólo xa íyo tulva na ndakitálan na ka una xtiaa kii okoxi yoo iñu kuiya yólo.

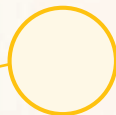


Ndátundi chindieéun ndulu ra xalá ña yólo táxi ní ndi tulun máni ndalá kún.



Ña toloní

Antonino Mercenario Gálvez
Ra chíñu ñuu lolo



Natalia Rojas Díaz
Ñá ndiso chíñu xílin ná síli
tílví yalya ñuu

1. Tulun indiyú
2. Ñuu ra kii kuvala ña
3. Chiñu
4. Tulun ña kálan xalá ña ndúkú na
5. Yo ndalá kuálan ña ra nichun ndiso ra
6. Na ndúkú ña

Ndakani x̄iní kún x̄alá t̄undo'ó á ña x̄amáni n̄u ñuu kún ra tiaa ún
iin tutu ndúkú ná chindieé tá'an r̄a s̄aña'a yó'o x̄í'in kún.

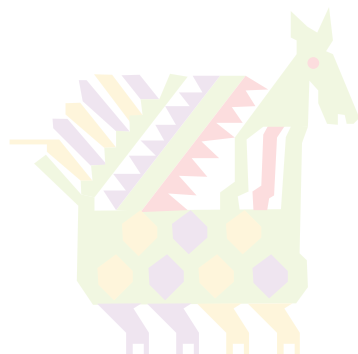
Tiaa ún ña x̄áni ini kún ña ku'ɔn n̄u tutu ña ndúkú.

1. N̄i ña'la kú ña ndúkú kún.

2. N̄i x̄al'a ndúkú kún ña.

3. Yo kú yó ndúkú ña x̄í'in kún.

4. Ama x̄iniñú'lu ña n̄u kún.



[illegible]

Koto'ni kún ra sándala ún tutu ndúkú ña xa tɔ́aa kún.

Koto tú íyo tɔ́lun xiniñúlu ra íyo káxi xini táxi ña.

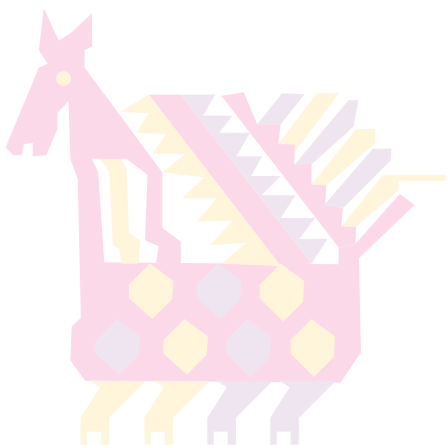
- ✱ Á íyo ña ndátú'lun ña ña xiniñúlu: ñuu kuvala ña, kǐi, chíñu ndúkú ña, ra kǐvǐ na yuvíi ku'la'lan ña ndalá.
- ✱ Íyo káxi tɔ́lun xini n̄ú kálan ña na xalá ké ndúkún na ndieé.
- ✱ Koto'ni ún ndí víi tɔ́aa kún tɔ́lun.

Taxi ún tutu tɔ́aa ún ndalá ra ká'vi xílin ún ña ná ka'vi ra ña ra ndatú'lun ndó ña vaxi:

- ✱ Kundani ra ña ndúkú kún.
- ✱ Ndía ña vala kálan ra xílin kún ña nduvíi ña tɔ́aa kún.

Á xini ún...

lin **tutu ndúkú** kú ña xiniñúlu ña kuvi tiaa yó tutu ku'lun ndalá na chíñu kálan yó xala ña xamáni ñuu yó, tundíni íyo á ndía ka ña xiniñúlu ña kunani ña. Ña tiaa yó xiniñúlu ku'lun ña ndalá na: vele chíñu, vele sákua'la na ra ndía ka vechíñu ná'nu.





Koto tu'un nuu tutu ra tiaa kún nuu chichi nixa káa tá iin tá iin ña.

Tutu tá'nu uni

¿Nj ñga kú kuele ndiyáa?



Ña yólo kú iin kuele kóku xilin ti ndiyáa té túvi ri. Úvj nuú kú kuele yólo iin ñga kú kuele ndiyáa mii ra inkañg kú kuele ndiyáa xilin nji.

¿Ndíá ñg xáñá xilin na té kilin na kuele ndiyáa?

- Chikáa ñg ka'ni kyñu na
- Kú'vi tñyuna
- Kú'vi ikína
- Kána ndjti kú'atá ra kátá ijin na
- Kú'ini ini na ra ndúxan na

Íyo kumí nuú kyulva ñg kuvi ñg tga'xi ún kuká'vi kuele yólo.

- Kú'atán xilin na xátátán
- Kótó kuvikún tatan
- Kú'atá váto tiakujil koto kún sga tu yuchi ylvá ñg táxi na ve'e tatan
- Ndakindieg kún



¿Nixa saa ún ndakuni ún tú xg kug'an kúká'vi ní ng?

Té xg kixaá:

- Kú'vi yulú tñin na
- Chitg ní ndúxan na
- Ndieé ní chikáa ñg ka'ni xí lin na tá too loto xili vñin na ra kée tñtñin vñin
- Kúnj kysyn nñg
- Kée nji jxtñ ná, xg'g nú'lun na, kyñu na, tñyuna na ra saá ndíá kú kyvi kú'vi iki kyñu na

ikama ní ku'un na ve'e nuu xátátán na!

iiin ndakitá'an ndi'iyó xg'á ñg yólo!

Sákua'yo ka'nu ndosoó yó Kuele ndiyáa xilin 1 2 3 tu'un



NA VE'E TATAN SÁNDI'I NA MIÍ YÓ

KUNDIA YÓ MIÍ YÓ NUÚ KUE'E NDIYÁÁ

Rg chiñu ká'nu • Nuú kugchi • Ve'e ká'nu xátátán

Tutu ndúkú

Chiñu: Tutu ndúkú

Yuvi nani, ñuu kuachi oko ulun yoo junio kuia 2009

TÁTA PAULINO VEGA MORENO
RA CHÚUN KÁINU
ÑUU ITIA TÁINU, ÑUU KUACHI.
RA ÍYO YÓIO

Xílin tutu yólo na nána ítalan ndákilin xulún xín ra chíñu lolo ñuu yoló kúyachin ndi yólo ña ndúkún di ñala xiniñúlu ndi tá kú: ítún tílví, kaa káchili, kaa ndikí nuu, iin ñúlun ndalá na, ra tikoto ndási yulú ña kúvi tilví na iníí ñuu, saá xiniñúlu iin ítún íyo xatun sata ña kuiso nú milí ra kundiaka nú ña nu xítia ña chi xa kixalá savi ra kaku kuele chi ndakitálan ní milí ini Itia. Na nána yólo xa íyo tulva na ndakitálan na ka una xtiagan kii okoxi yoo iñu kuia yólo.

Ndátundi chindieéun ndulu ra xalá ña yólo táxi ní ndi tulun máni ndalá kún.

Ña tolóni

Antonino Mercenario Gálvez

Ra chíñu ñuu lolo

Natalia Rojas Díaz

Ñá ndíso chíñu xílin ná síli

tílví yalya ñuu



Kalvi kún tulun nuú tutu ra koto'ni ún nixa tiaa na tulun.

Táta saví xílin na íkasá ra

Saá ndátúlun na xá kuálá ní kuiya nixiyó iin táta saví xílin uví sele síli ra, lin ñá tandalá xílin iin ra lolo saví ra yólo kú ra nuú íkasá, inka tuku ñá tandalá xílin tuku tia lolo saví, ra yólo kú ra uví íkasá. Ra íkasá nuú vala ní ñulú ninií ra, ndalá chíñu xáa, silva vala chili ra. Ra íkasá uví ni lolo ñala ni táxi ra ndalá ra, té xá kuyachin chili na nika'an ra xílin ñásíli ra ná kulun ñá ka'an ñá xílin táta saví ná taxi ra ñulú, ndáchíñu xílin silva chili na. Ra táta saví kuúni ra kuni ñalá ra chi súxan ní ra kuití taxi ra iin ndaxin kini káa, ndáchíñu yatá xílin silva koó ka chíñu rí xá tiályu.

Ndakiin ña ndátuluún vaxi yólo ña kundani kún kalvi kún.

¿Yo kú ra nixiyo uví sele síli ra?

¿Ni ñala taxi ndalá ra íkasá nuú ra?

¿Ni ñala satátu ra ra íkasá uví ra?

Tachí ndieé kalvi kún ña xá niya'a, koto'ni ún ña tiaa na ra ndatúlun xílin ra sáña'a yólo.

Á xíní ún...

Tɔ́lun ísávi kúmií ña uní nuú sáma tachi nduslu ña kálan yó: ndusu súkun, ndusu sava ra ndusu ninu. Xíniñúlu ní kalyu yó ña kíí tíaa yó chi saá ké kundani yó ña kúni kachi tutu kálvi yó.

Ndili tɔ́lun yó tɔ́lun ísávi kúmií ña tachi ndusu ña sáma ña kúni kálan yó kíí tíaa yó.

♦ sávi (tachi súkun)

♦ Sava (tachi sava)

♦ ninu (tachi ninu)

Tíaa ún nuú chichi tɔ́lun ña kálan ña ndaa.

Rí tasu íyo tumi _____ rí.

xíni

xíní

Rí pilo ndáchi rí _____.

ikú

iku

Rí tasu ndáchi _____ rí.

súkún

súkun

Rí pilo _____ rí.

yata

yatá

Ndaka'án ún...

Ña tíaa yó tɔ́lun ísávi xíniñúlu víí ní kalyu yó nixa íyo míí tachi kálan yó satá yulun ña vala kundani na ña kúni kachi yó, chi iin tachi ña sáma tú valá íyo ña sáma ndili ña ña kúni yó kálan yó.

Ña ká'vi uvi



Ña kúni tutu yólo:

- ✱ Ndakuni na ndíá ña ndátúlun vaxi ra kalvi na kivi ña kánu ra kivi ndíkun nuú tutu vá'ndíá ndátúlun.
- ✱ Ndakuni na ndíá xini xiniñúlu táxi tulun ña kálan nuú tutu vá'ndíá ndátúlun.
- ✱ Ndanuu na ña ndieé kalvi na.
- ✱ Ndakuni na ndíá xini kú ña tiaa yó, tá íyo tutu kuálan vele kaa xíta.
- ✱ Tiaa na iin tutu kuálan vele kaa xíta.
- ✱ Sándala na tulun íyo nuú tutu, kindiaa na sava tulun ra ndachinúukún ndíaka xini xámáni.
- ✱ Ndakuni na ndíá kuulva íyo ikun tulun nuú tutu.
- ✱ Ndatúlun na xalá ña xiniñúlu tiaa na tutu, ra nixa iin tulun nuú tutu ña kalvi na.
- ✱ Ndakuni na tachí ndusu súkun, sava ra ninu kiji tiaa na tulun nani xilin tulun ísávi.



Koto'ni nuú na'ná ña vaxi yólo.



Ndatú'lon kún xilin na ká'vi xilin ún ra saá ra sáña'la ndólo.

- ✱ ¿Ndíá tutu ká'vi na yuví túuvi kún?
- ✱ ¿Á ndíá ka inka xiyó xini ún ña?
- ✱ ¿Á ndíá tɔ'lon ña xiniñúlu ní vaxi nuú ña túuvi kún?



Koto ra ka'vi kún tulun nuú tutu.

KUNDIAA YÓ TĬAKUĬÍ

- Saáyakua ún tĭakuĭí ĩtia.
- Tĭaátíá yachin kún yulú ĩtia.





NÁ ASÁ YÓ ÑA YÓIO CHI KÚYAKUA TĬAKUĬÍ.

Ndakiin kún tulun ndátuluún xalá ña ka'vi kún.

¿Nĭ xalá kálan tutu vá'ndíá ndátúlun yólo?

¿Yo kú ña kálan ña xalá tá iin kĭví ká'nu ndíkun ndiaa?

¿Yo kúña xáni xĭní kún té xĭto ún kĭví ká'nu yólo?

Kúée ni ka'vi ún tu'lun nuú tutu vá'ndiá ndátú'lun.

SAÁ YAKUA YÓ TĪAKUĪÍ

TĪakuĪí kú rá xíníńúlu nuú tá kúndili na yuvií tá koó rá yólo kútiákú na. TĪakuĪí yólo kuálá ña va'la táxi rá, ra saá tu kúvi tavaá rá kuele tixin yó, sava ini rá yólo táalví tí ndiyáá sákakun kuele kivi xíkulun rá nalá ñúlu rá.

Ndili kivi xáyakuá yó tĪakuĪí itia, mĭni nálnu.

Xílin tĪakuĪí yólo kóso yó ña chíliyó, saá tu táxi yó xíli kití sana yó, tú tĪakuĪí yólo yakua rá ra tí yólo nílií rí kuele.

Ná kutuvi yó ña sáyakuá yó

Ná kúníńúlu yó itia kuu ña nuú xítia mĭlí
Va'la ndakatia yó tikoto yó ini itia
Kuví kúníńúlu yó yulú itia tiatía yó
Táxi yó kĭvi kití sana yó ini itia

Sáchi'yo tĪakuĪí ko'lo yó

**TĪakuĪí kú rá tíaku
yó ra va'la koo ini yó, mĭi yó ndíso
xílin rá ná kondíaa yó rá**



Kúéé ni kalvi ún tulun nuú tutu vá'ndiá ndátú'lun yólo ndandukú ña
nuú sándaxinu ún tulun ña kálan xí'in tulun ña kítálan xí'in ña.

tiakuií

mílí

kití

ítia

kolo

tiatiá

kondiaa yó

Rá _____ kú rá xiniñúlu ní nuú ndili yó na tiáku.

Kuví ndakatiayó t*ikoto* yó ini tiakuií _____.

Taáxi yó k*ilvi* _____ ini ítia.

Na yuví kuví ku'lun na _____ na yachin yu'lú ítia.

Ná kaátia na _____ ini ítia.

_____ tiakuií ña yólo kú iin chiñu ndíso ndili yó.

Sáchilyó yó tiakuií _____ yó.

Ndachitá'lan tɔ'ʌn xí'lin iin chichi ra sándaxinu kún ña xí'lin tɔ'ʌn ña suvi. Koto kún itaniñu.

Iin itia kóó mii'í

káku kúe'le.

Rá tɔ'kuí'í yakua

ná kuva'la yavi tiatía yó.

Tɔ'kuí'í niña

xí'ña ni ndiyáá rí sákaku kúe'le.

Kondiaa yó tɔ'kuí'í

rá tíáku yó kú rá.

Ná saáyakua yó tɔ'kuí'í

kú rá tɔ'kuí'í niña.

Rá tɔ'kuí'í xíku'ʌn

iin chiñu ndíso ndi'li yó kú ña.

Kúee ní ka'vi ún tɔ'ʌn nuú tutu vá'ndiá ndátú'ʌn ra ndakuiin ún ña ndátu'ʌn.

¿Á ndákuni kún ña'ñu ña ndátalví tutu vá'ndiá ndátú'ʌn?



¿Ndíá tulun vaxi ini ña?

¿Yo kú na xava'a tutu vá'ndiá ndátú'lun yó'lo?

¿Nìchun íyo na'ná ini ña?

¿Ndíá xíña ké xa xíni kún ña? ¿Nìchiñu?

Sava'a iin tutu vá'ndiá ndátú'lun ndiá ku'va kundiaa yó ña táxi ña tíáku yó, kilin kúenta ún ná kumáni ña'ñu ña ra nìxa íyo ikun tulun ndiá'vi nuú ña, tá íyo ña vaxi yó'lo.

1. Kiví ká'lan xa'lá ña
2. Kiví ndíkundiaa ká'lan xa'lá ña
3. Tulun ká'lan ña
4. Na'ná kúmíí ña
5. Yo kú na sava'a ña

Á xínɪ ún...

Ña **tutu vá'ndiá ndátú'lun** xíninúlu ña ndatú'lun ña nɪchun kondiaa yó mǐ́ yó nuú kuele, á tá kúú kána vikó, té ndákaya na vele na, ña nduvi xíyo, ña kánana, a ndiá ka na sava ña yólo lolo tɔ́lun vaxi nuú ña ra vaxi nalná, niña tɔ́lun ña xíninúlu kuití vaxi.

Yólo tiaa kún tutu vá'ndiá ndátú'lun ña ndúkú ña nuú kún, kí'in kuénta ún ña'ñu nuú iku ndiá'vi ka'vi ún chí satá.



Kalvi tu'lun xílin ña ndákanda ini ún té íyo ña yólo.

- a) ¡Kama chi xá kixalá vikó! (**Chuun tíal'ndia**)
- b) ¿Á ku'lun ún vikó? (**Ndátu'uún**)
- c) ¡Kuví ku'lun ún vikó! (**Chuun tíal'ndia**)
- d) Tú ku'lun kún vikó kundiee ún xíiní xáá kún. (**Kundia yulú**)

Ndakiin ún ña ndátu'uún vaxi nixa tachí taxi kún tá kalvi kún.

1. ¿Ndía ña kúni ña tu'lun káani ña a?

2. ¿Tú inkáchi ná kalvi ún tu'lun xílin ña ndákanda ini ún, á kunda ini ña xílin ña kúni ún kálan ún xalá tá iin tá iin chiñu?

Á xíni ún...

Kíví sama tachí kún a sándaa a sánuu kún ña té kí kálankún a kálvikún iin ña tía na ndíaka mii tu'lun kúvi ña, ndieé ni xíninúlu ña chi saá kú ña vala kundani kún yokú ña kúni ra tía tutu yólo kálan ra xílin kún ña kálvi kún.

Ndieé ka'vi ún tu'un ña vaxi.

- ✱ Ndili na ñuu xiniñú'lu kundiaa na itún kú'íi ikú, té kivi xíkun ñu'lu ikú ndili na ku'un na ndalva na ñu'lu yó'lo.
- ✱ Ndili yó xiniñú'lu kundiaa yó itia yó ña va'la ná kuyákua rá, ná koó mii'í ini rá ra saá ná kuyákua rá xí'lin ña'la xiñu'lu tíá xá'mi iku.
- ✱ Xiniñú'lu ndakaya tálan yó ndatilvi yó yulú itia, tiañu itún kú'íi, ñáñá nuú ndúxin na ra saá inii ñuu.
- ✱ Ra saá ndatalvi yó mii'í tá kú ña tíalyu kuvi kuninú'lu yó ña kuxalán ñu'lu ra ña xín tia'lyu ku'un katia yó ña nuú xítia mii'í.



Kúéé koto'ni ún na'na ra ndatú'un kún.



Tilví yu tutu ku'alan vele
kaa xíta nuú ra Juan.

Ña va'la ná koo tu'lva
ra ndakuiso ra xalan
kee xalá itu ra.



Ndatú'lun xí'lin na ká'vi xí'lin kún ra saá ra sáña'a yó'lo.

¿Ndíá chiñu ké kúni ñá Guadalupe tí'ví ñá iin tutu kuá'lan vele kaa xíta?

¿Ndíá chiñu tu'lun ña tutu kuá'lan vele kaa xíta?

¿Á ndíá sava ichí xá tí'ví ún iin tutu kuá'lan vele kaa xíta?

Ka'vi ra koto'ni ún iin tutu kuá'lan vele kaa xíta ña vaxi yó'lo.

Ìñu kí' yoó uxa kuiya 2009

Ña kuá'lan ñuu yosóndakua, ndíkundiaa itia tá'nu, ñuu kuachi.

Ra ndáki'lin chiñu: táta Martín Santiago Díaz

Ra tí'ví chiñu: táta Juan Ramos Luna

Tu'lun ndátú'lun ra xí'lin: Ná kixira nuu tá'vi ya'ya ichí nuú ñuu tikixí ña ndíkundiaa itia tá'nu, kivi sávato 10 kuá'lan yoó yó'lo, ná kundiatsu ra tún kárro chi xaa ndiakanú yuchí xalan kee xalá itu na chíli ñuu yó'lo ra ná kunili ra xulún ña chalvi ra.

Ra Juan Reyes Ramos

Tu'lun: ísqvi, tu'lun sálán

Ndakaxin ra ká'yu xí'lin iin krúsɨn × ña ndixa.

✱ ¿Yo kú na tɨ'ví chíñu?

a) Guadalupe

b) Juan

c) Lorenza

✱ ¿Ndíá mí íyo ra Juan?

a) Itia Tá'nu

b) Ísávi

c) Yosó Ndakua

✱ ¿Yo kú ndakilin yuchí xá'an?

a) Martín

b) Juan

c) Pedro

Tíaa yo xá'á ká'an sava tutu kuá'an ve'e kaa xíta, koto'ni ña itaniñu.

Ra tɨ'ví chíñu:

Ra ndákilin chíñu:

Ra kuniso'lo chíñu

Chíñu kú ña:

kí'í kuva'la ña:

Kí'í xí'lin tuni kí'í na:

N̄uu nuú kuagan chíñu:



Nadachitálan vii uvi saá tá'ví xílin iin chichi.

Martín Santiago

Ra tilví chiñu

Iñu/yoó uxa/2009

Ra ndakilin chiñu

Juan Ramos

Kí kuva'la ña

Ndakilin ra yuchí xalan

Ñuu nuú kualan ña

ra kuni'li ra xu'lún

Itia Tá'nu

Chiñu ndátúlun

Yosóndakua

Ñuu tílví chiñu

Á xini ún...

lin **tutu kualan ve'le kaa xíta** kú iin tutu kualan nuú íyo ve'le kaa xáxa tu'lun ra ndátúlun ña xílin na yuvií na íyo sava nuú xíka nuú koó ve'le xíkó chiñu tá kú kaa xíkó tu'lun á inka ña, ña kuvi taxi chiñu kama ña kúni sava na yuvií á na ve'le chíñu. Ña yólo kú sava ña íyo nuú tutu: kí kuva'la ña, ra tilví chiñu, ra kualan chiñu ndalá, chiñu.

Ka'vi nuú tutu ra kundikun ún ña yólo ra tiaa kún iin tutu ku'alan ve'e kaa xíta.

Ra táta Miguel Ortiz, ra íyo ñuu Ítiasútí, ndoñúlu uvi vurru kúxi sana ra kúmií rí kaa tuni MO. Té kivi ndomínko ñuu xani rí korrá ra kee rí, ra táta yólo ndándukun ra rí tú ndiá na ná ndani'li rí íyo ña mánií taxi ra ndá'á na.

Chindieé tálan xílin ra ña tilví ra iin tutu ku'alan ve'e kaa xíta.
Yólo tiaa ún chiñu táta Miguel Ortiz.

Ka'vi ña tiaa ún ra koto'ni á xamáni tu'un nuú tutu ku'alan ve'e kaa xíta.

- ✱ Kuniñúlu ña xílin na itálan xílin kún.
- ✱ Koto'ni á íyo káxi tu'un níli chiñu tiaa ún.
- ✱ Koto'ni á tiaa kún kivi na tilví ña ra na ku'alan ña nda'á.
- ✱ Koto'ni á íyo kii ku'ala ña, ñuu, kivi ra tuni kivi na.

3. _____

[illegible]

Tíaa ini ña tútún tú ndíxa á ndííxa.

Ndíxa

Ndííxa

1. Ña **tutu vá'ndiá ndátú'un** xílin ña **tutu ku'lan ve'e kaa xíta** uví saá ña táxi ña ña kundaa ini yó.

☐
☐

2. **Tutu ku'lan ña ve'e kaa xíta** tílví na ña nuú xáxaá na tú'un.

☐
☐

3. Ña **tutu vá'ndiá ndátú'un** ku'lan ña nuú iin mitú'un yuví.

☐
☐

4. Ña **tutu ku'lan ve'e kaa xíta** ndósoó na'ná ña táxi kundaa ini na chíñu.

☐
☐

5. Ndiika ve'e chíñu núndiaa iin **tutu vá'ndiá ndátú'un**.

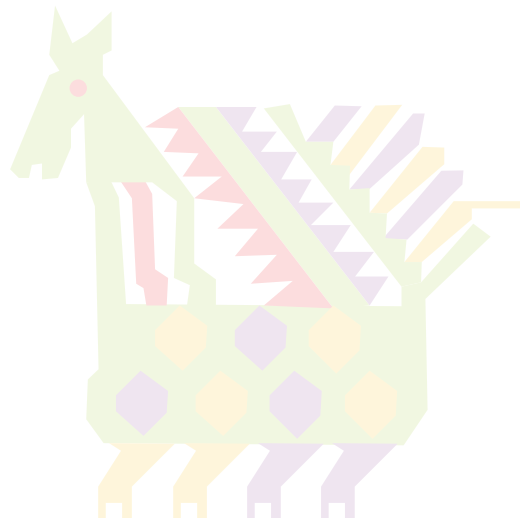
☐
☐



Kotondosoó ña kálvi kún chí satá.

Ndakiin nixa íyo iin tutu vá'ndiá ndátú'lun ra tiaa kún iin ndiakua
V tixi ña chíkasi nuú suvi, ra saá tu tutu kuá'lan vele ka xíta xí'lin
 ndiakua **K**.

- () Ndátú'lun ña xikundiaa ña nuú tutu tá íyo chiñu iin ita niñu kú ña víi
 koo na ra va'la koo ini na.
- () Táxi ña kundaq ini na ñuu kálvi ndieé na chiñu yó'lo ra kuá'lá ichí
 sáya'la na ña iin kíj.
- () Xikundiaa ña táxi ña chiñu ndakaya na ra tutu yó'lo chínúndiaa na
 ña nuú kuni kuni ndili na yuvíi.
- () Ña yó'lo ndátú'lun ña xí'lin iin na yuvíi á ñuu ra kálvi na tu'lun nuú ña
 iin vele ka xíta ña xáxaá tu'lun.

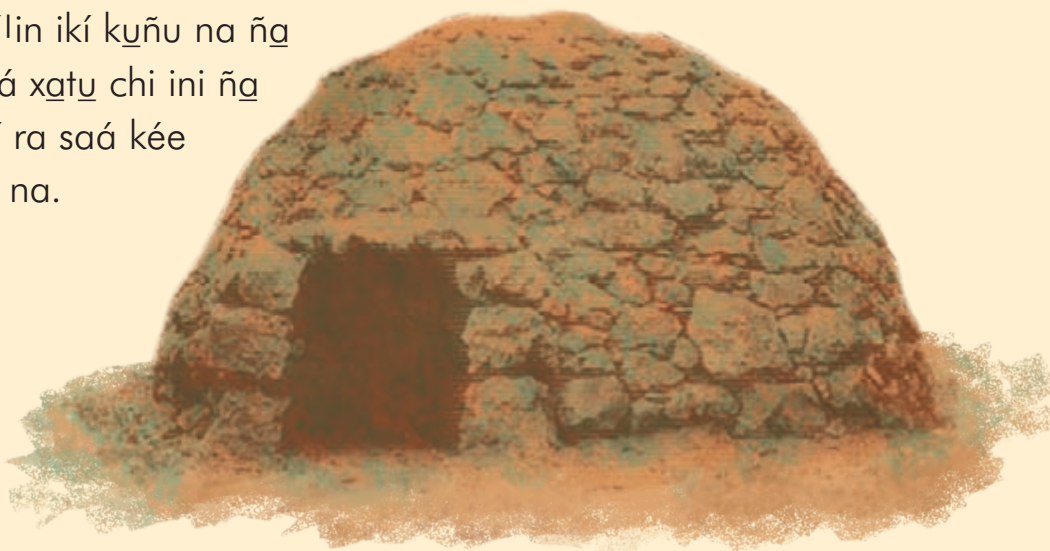




Kúée ní ka'vi ún tu'lun nuú tutu ña vaxi yó'lo ra koto'ni ún tu'lun ña kúnj koo inkáchi ndiakua ña.

Ílin

Nani xinalá ndu'lu na ísávi xíninú'lu ndi ña ílin káa ndi ña ra sándalaña ndu'lu. Nani té ñú'lu sele na silí káa na ílin ra saá va'la kama káku sele na xílin té káku ña ra kama ndúva'la ini na. Saá tu na tija xílin na silí káa na ílin ña va'la ndákindieé ini na té kúñaá na, á té tákuele na xílin té xáxi kití xatu na ra kuví nílí na tatán chi kooó yachin vele tatán. Ña ilní xilin yokó ña káa na yó'lo chíndieé talan ña xílin ikí kuñu na ña va'la kée tíá xatu chi ini ña yó'lo ilní ní ra saá kée ndili tigtíin na.



Ndakiin ún tu'lun ña ndátu'luún xa'la ña ka'vi kún ra ndatú'lun xílin ra sáña'la yó'lo xa'la tu'lun ña íyo síin tachí ndusu.

- ✱ ¿Ní ña'la ké ká'lan na xílin ílin?
- ✱ ¿Níchuun xíninú'lu ílin?
- ✱ ¿Níxa'la ké xátátán ña?



Ka'yu kún tìxi tɔ'lon ña kuni koo inkáchi ña tíaa yó ña ra tachí ndusu ña kúmií ña.

Tiaa_n taxi yu tatán ndalá kún. (**Tachí ndusu sava**)

Tina táxí rí leko. (**Tachí ndusu súkun**)

Taxí ra xu'lún. (**Tachí ndusu ninu**)

Yó'lo tiaa kún tɔ'lon ña iin kúu ndiakua ña ra xa sín xa sín ká'lan ña chi xa sín kúu ndusu ña. Koto kún itaniñu. Ndandukú ún ña tìxi Tutu tóto ká'vi na.

yokó	yokó	yoko

Chikaq iin chichi ra ndachitá'an kún na'ná xí'in kivi ña.



xatu

yoko



xatu

yokó



xatú

yokó



Ña ká'vi uní



Ña kúní tutu yólo:

- ✱ Xi'na ndakuni ndíá ña ndátú'lon vaxi nuú tutu xalá ñulú nuú kalvi kún sava tulun.
- ✱ Ndakuni ndíá xíní táxi tulun ña ká'lan nuú tutu xalá ñulú.
- ✱ Sáku'la ña ndieé kalvi kún.
- ✱ Ndakani xíní: nì chiñu kuu tutu xalá ñulú.
- ✱ Ndakuni ndíá xíní kú ña xíniñú'lu tiaa kún nuú tutu.
- ✱ Xi'na koto kún nixaa koo ikun tulun ña tiaa kún nuú tutu.
- ✱ Tiaa kún iin tutu níli kivi na.
- ✱ Sándal'a ún tutu níli kivi na, ndásama ún tulun ña vǎ'la níka'lyu ini tutu.
- ✱ Ndakuni nixa sáma ndusu tachi tulun kii tíaa yó ña naní vervo: ña kúu, ña xa niyala ra ña vaxi.



Koto'ni na'lná ña vaxi yólo ra ndatú'un kún.



Ndatú'un xí'in na ká'vi xí'in ún ra ra sáña'a ndólo ña ndatu'uún vaxi yólo.

- ✱ ¿Ndíá chiñu xáa na táta?
- ✱ ¿Níichun kuu tutu xá'a ñu'ú?
- ✱ ¿Ndakatú'un na ítálan xí'in ún?
- ✱ ¿Xa nixaa na kúmií tutu xá'a ñu'ú ra á xíniñú'lu ní ña?



Koto'ni tɔlun nuú tutu ra kalvi ún tɔlun ña nika'lyu tiaku kúálá.

Tutu xalá ñulú

Ná chíñu ndíso ká'nu xílin ñulú ñuu Yosó chúun ña ndíkundiaa Ìtia tá'nu, ñuu kuqchi.

Ndákuiindi xalá ra táta Antonino Moreno Castro ña kú ra xitoló ñulú yólo nanij kuyja uví mil ndia kíí vichin, ra saá ñulú yólo íyo ká'nu ña tixin ñulú ñuu, ndí íyo vɔla xalá ña chí íyo tutu ra xalá ña ra ña yólo kíndoo ña chí tálví nɔnu xíin ñuu yosóchúun ña ndíkundiaa Ìtia tá'nu, ñuu kuqchi, ra yólo sɔtaá ra ña nuú ra tata Quirino Moreno Castro, ra yólo kú ra mií ra ñuu yólo. ra ñulú yólo kúmií ña unɔ siénto métro ra ña yólo kú xálñu xílin kuulva kúmií ña: Chí tálví nɔnu kúmií ña 40 m ndákutálan xálñu xílin Antonio Díaz Chí tálví nɔnu kúmií ña 40 m ndákutálan xálñu xílin Juan Rojas Nuú kíta ñulu kúmií ña 20 m ndákutálan xálñu xílin Amalia Moreno Nuú kíita ñulu kúmií ña 20 m ndákutálan xálñu xílin Jesús Vitero Chíkag na ndalá na ña kíndoo ini na.

Ndákuiindi xalá ña ndixa kú ña kíndoo ini na ndakatulún tálan na xalá ña nuú ndi.

Ra kú chée nuú na ndíso xílin ñulú
Táta José Díaz Luna

Tutu yólo káña ña xalá na xíniñúlu ña nuú ña vɔla koo víí xalá ña xalun kíí yóó iñu kuyja uví mil iin.

Chíkag ní sɔlo ndó

Táta Martín Moreno Díaz
Ra chíñu ndíso ka un xí

José Díaz Luna
Ra kú chée

Pedro Moreno Leal
Ra tíaa tutu

Juan Rojas Rojas
Ra ndíso xulún

Xa ka'vi kún nuú tutu ra vichin ndakuiin ún tɔ́lun ndátɔ́lun ña vaxi.

a) ¿Yo kú na tíaa na tuni kivi na nuu tutu?

b) ¿Yo kivi tiaa na nuú tutu xalá ñulú?

c) ¿Ndía ñuu ké nuú íyo ñulú?

d) ¿Ndía kivi kuvala tutu xala ñulú?

Tiaa ún uni ña xani xini ña kálan tutu xalá ñulú yólo ra ndatú'lun
xalá ña xilin na ítalan xilin ún.

1.

2.

3.



Kúéé ní kalvi ún ra tiaa ún tulun ña xámání nuú tutu íyo ninu ra íyo ña ini ña tútún yólo.

ñulú

xitoló

yosó chún

íyo kálnu

uví mil

800 metros

xalun kivi

chínu

Tutu xalá ñulú

Na chínu ndíso kálnu xílin ñulú ñuu Yosó chún ña ndíkundiaa Itia tálnu, ñuu kuachi:

Ndákuiindi xala ra táta Antonino Moreno Castro ña kú ra _____

ñulú yólo nani kuiya _____ ndia kiji vichin, ra saá _____

yólo _____ ña tixin ñulú ñuu, ndí íyo vala xalá ña chi íyo

tutu ra xala ña ra ña yólo kíndoo ña chí tálví ninu xín ñuu _____

ña ndíkundiaa Itia tálnu, ñuu kuachi, ra yólo sataá ra ña nuú ra táta

Quirino Moreno Castro, ra yólo kú ra mii ra ñuu yólo. Ra ñulú yólo

kúmií ña _____ ra ña yólo kú xáñu xílin kuulva

kúmií ña:

Tutu yólo kána ña xalá na xiniñulu ña nuú ña vala koo víi xalá ña _____

_____ yóo iñu kuiya uví mil iin.

Na _____ ndíso kálnu xílin ñulú.

Koto'ni nixa tálví kúmií tutu xalá ñulú ña kalvi kún ra tiaa kún ini tikuitia ña ndíalvi vaxi ini ña tútún yólo.

a) Yo kú na táxi tutu xalá ñulú

b) Yo kú na ndákilin tutu xalá ñulú

c) Ña ndatúlun tutu xalá ñulú

d) Xálñu xílin kuulva kúmií ña

Tutu xalá ñulú

Ndákuiindi xalá ra táta Antonino Moreno Castro ña kú ra xitoló ñulú yólo nanij kuyiá uvi 2000 ndia kíj vichin.

Ñulú yólo íyo kálnu ña tixin ñulú ñuu, ndí íyo vala xalá ña chi íyo tutu ra xalá ña ra ña yólo kíndoo ña chí tálví ninu xíin ñuu yosó chúun ña ndíkundiaa Itia tálnu., ñuu kuachi, ra yólo sataá ra ña nuú ra táta Quirino Moreno Castro, ra yólo kú ra mĩi ra ñuu yólo. Ra ñulú yólo kúmií ña una siénto méetro ra ña yólo kú xálñu xílin kuulva kúmií na:

Chí tálví ninu kúmií ña 40 m ndácutálan xálñu xílin Antonio Díaz
Chí tálví ninu kúmií ña 40 m ndácutálan xálñu xílin Juan Rojas.
Nuú kíta ñulu kúmií ña 20 m ndácutálan xálñu xílin Amalia Moreno
Nuú kíita ñulu kúmií ña 20 m ndácutálan xálñu xílin Jesús Vitervo

Chíkaq na ndalá na ña kíndoo ini ña.

Na chíñu ndíso kálnu xílin ñulú
C. Martín Moreno Díaz



Ndaka'an ún...

Tutu xq'áá ñu'ú yólo kú ña iin tutu táxi ña chíñu ndíso xílin ñu'ú ra nuú ña yólo vaxi ndili kivi na ra saá kúña va'a kálan ña xalún kúu kún xitoló ña.

Tutu xq'áá ñu'ú yólo xiniñúlu kunúu kivi mií ra kú xitoló ña, ra ndíá ndúlúú ña, nixaa metro kúmií ña, xálñu nuú ña, ña chíñu táxi tutu, kivi ña nixikó ñu'ú xílin kii kuvala ña.

Kálvi ra ndanuu kún tu'un náqni ña ndúkún ña nuú kún.

- a) Ñu'ú yólo ká'nu ní ña ra nduvi ní ña. **(Ña kúsijí ini)**
- b) Ña sakán tatu yu ra saxínu yu xulún satá yu ñu'ú. **(Ña kúsuchí ini)**
- c) Ña ñani yu chindieé tálan na xílin yu xílin xulún. **(Ña kúsijí ini)**
- d) Iin ra ndákitá'n xálñu nixiin ra chikaq ra ndalá ra nuú tutu. **(Ña kúsuchí ini)**

Xa ndieé kálvi kún ra vichin ndakuiin ún ña vaxi yólo.

¿Ndíá ña kúni kálan tu'un káqni a xílin ña d?

¿Tú inkáchi ná taxi ndili ún ndusu ña te kálvi ún ña a inkáchi kálan ña?

¿Ndíá xq'áá ké viijí ní xiniñúlu kálvi yó ra viijí ní taxi yó ndusu ña?

Á xini ún...

N̄a ná kalvi ndieé ún ra kuvi kalvi ún tá kuulva kúndaḡa ini míi ún n̄a nuú xiniñúlu kundḡa iniún chiñu n̄a kúni ra tíaa tutu kaḡan ra saá tu xiniñúlu ndanuu kún n̄a kálviún chi saá kuvi sándaaún taḡhí ún a ndasavií ún taḡhí ún, ndíá kuulva kítálan taḡhí ún xilín n̄a íyo ini ún, ra saá kú n̄a kuvi taxiún ndusu tɔlun n̄a íyo ndieé xalá n̄a kundaa ini ún kaḡvi ún ra vichin kúni ún kundḡa ini inka na yuvií.

Ndieé kalvi ún tɔlun nuú tutu ra vii kaḡan ún xín ndili tɔlun.

Xi'na mitú'lun saá ún kalvi n̄a ra ndanuu kún n̄a chi saá kú n̄a kundḡa vaḡa ini ún chiñu kálḡan n̄a.

Tɔlun tíáku ini

Tata xíi yu tá xa ninumí kuvi ra vaḡa ní nikaḡan ra iin tɔlun tíáku ini xilín yu. Ndíá n̄a yólo kú ndili tɔlun n̄a nikaḡan ra chi kundíee ka taḡhí ra ra saá: ra saá ndatú'lun suchí ini ra xilín yu ra kaḡhi ra saá: kundiaa níún ñulú ndia té koo ún xilín silí ún koo ún xilín n̄a n̄a yólo kú n̄a taxi kuxi ún, chi saá míi yu kumíxiko uxí kuíya taxi n̄a xixiyu ra xákundiaa ní yu n̄a, ndí koó n̄a kooka chi xa kuvii va yulu, ndíaa yólo kú ra kondiaa n̄a koto chikáḡún yuchí xalan ni rá xá'imi iku chi kivi vaḡi sákaku n̄a kuele xilín yó, ra kaḡhi ra saá xilín





yu ná kooó yó na suxán vala ka ná kutu yó xílin kilí, xílin yuchí ra saá ná Kuniñúlun yó silví tixúluú, sindikí, nduxí, ikutíályu, ra yulu íxa yu tá nikalan táta xíi yu ra vala ní kee yu xílin níi ra ni koo kuele kílín yulu.

Ndákani xiní yu ña kalvi yu

✱ Kundaa ini yu ña kúní kachi tá iin tá iin tulun yólo.

ndixa ()

ndíixa ()

lolo ()

✱ Íxa ulví ña xílin yu ra nikúvi kalan yu xílin sava tulun.

ndixa ()

ndíixa ()

lolo ()



Kalvi tulun sándaku ini na “Yuví nuú ndíko ña ndí” ña íyo ini Tutu tóto kálvi na ra koo tulva ún ra ndieé kalvi ún tulun ña vaxi ña inka inkáni lolo ndakitálan ndó xílin ra sáñala ndólo.

Ña yólo chindieé tálan xílin kún ndanuu kún ra kalvi ún:

- ✱ Yaa kalvi ún tulun nuú tutu ra ndakuni ún ña kúní ña.
- ✱ Kilin kúenta ún káxi ní kalan ún xílin tulun.
- ✱ Ndakuni ndíá tulun kú ña té kúsíi ini ún ra té kalvi ún ndonilin ún tachí ún, savitá ún tachí ún, sakuele ún xílin tachí ún ña vala ndataxi ún ña kusíi ini ún kalvi ún nuú tutu yólo.
- ✱ Ndakaán ún xala kiví kálanu kálan xala tulun nuú tutu ra saá tu iku tutu nuú vaxi ña ra yo kú ra tiaa ña ra ndaxikónili ra ña, ña ndátúlun yólo xíniñúlu ní ña xilna ka kalan ún xala ña saá kalvi ún ña.



Koto'ni na'ná ra kal'vi ún ña ndátú'un na.

Antonia López.

iNi kixiñá!



Yo kú ña ndolo
ñá nána ña nixi
ñá chindieé tálan
ñá xilin yó.

Ni ké ndolo ví ñá xa uvi
ichí kú ña xamaní ñá vichin.



Ndatú'un tálan xilin ra sákua'a yólo xilin na ítálan xilin kún.

- ✱ ¿Nichun sáyá'a na kivi na nána nuú tutu?
- ✱ ¿Ndíá chuun ké ndátú'un ña vaxi nuú tutu níli kivi na yuvi?
- ✱ ¿Ama kú ña xiniñú'lu tutu níli kivi na?



Kálvi tutu níli kivi na ña vaxi yólo.

Ndakuni tu'un vaxi ini tutu níli kivi na.

Tutu níli kivi silí na valí ná ñúlu nuú ndíkilin na xulún ña ñuu mĩni núma ña ndíkundiaa ñuu kálun Ìtia tálun, ñuu kuachi, na nixalan tĩlví kií oko yóó uxa kuiya uvi mil iin.

N/P	Nuú kivi ivá na	Nuú kivi silí na	Kivi níi na	Á iyo mii na	Nixa kú se'le na	Kuiya na	Nixa kálvi na	Á kixi na
1.	Cázares	García	Antonia	Nitandalaá ñá	6	39	Nikálvi ñá	✓
2.	Labra	Pastor	Maura	"	4	32	Ìñu kuiya	✓
3.	Maldonado	Gálvez	Beatriz	"	5	41	Nikálvi ñá	✓
4.	Gálvez	Gálvez	Antonia	"	8	48	Nikálvi ñá	✗
5.	Maldonado	Ramírez	Guadalupe	"	6	36	Nikálvi ñá	✓
6.	Solano	Díaz	Juana	"	3	28	Ìñu kuiya	✓
7.	Morales	López	Rosario	"	2	25	Ìñu kuiya	✓
8.	Bazán	Basurto	Julia	"	4	33	Ìñu kuiya	✓
9.	Ramírez	Hernández	Juana	"	7	44	Nikálvi ñá	✓
10.	Mejía	Mendoza	Rosalía	"	5	40	Nikálvi ñá	✓

Carmen Rojas Pineda
Kivi ra tuni kivi ñá ndíso chíñu

Juana Ramírez Hernández
Kivi ra tuni kivi ñá chindieé
na xátátán

Ndandukún nuú tutu níli kɔ́vɔ́ na ndíá ña ndúkú ña.

¿Níxaa kú na náana vaxi nuú tutu níli kɔ́vɔ́ na?

¿Ndíá chiñu kuu tutu níli kɔ́vɔ́ na?

¿Yo kú na tɔ́aa tutu níli kɔ́vɔ́ na?

¿Ndíá ka ña kálan ña xalá ndani'íkún nuú tutu níli kɔ́vɔ́ na?

Ndaka'an ún...

lin **tutu níli kɔ́vɔ́ na** kúmií ña ña kixálá kályu yukun ra kixáá ña xílin iin ra ndíá níxaa ka na yuvií ndákaya ndíá chiñu tíin na, á ndákaya na vele nuú sákua'la na.

Ña tutu níli kɔ́vɔ́ na yuvií kú ña chítálan yukun kɔ́vɔ́ na ra vaxi sava ña xíniñúlu ní té kú kɔ́vɔ́nɔ́ na, kɔ́vɔ́ ndísotálan xílin ña, kuɔ́ya na á tɔ́aa kú na a ñalá kú na, ndíá níxaa na kalvi na, saá tu kɔ́vɔ́ ña kindoo na ña koo tá iin tá iin chiñu ña kunduvi na saá tu xíniñúlu ña koto'ni na níxaa na ndakaya ra sáxinu na chiñu kúmií na.



Savá'a iin tutu ní'li k'iví na.

Xi'na ndakani x'íní ún n'ixa saa ún tiaa ún iin tutu ní'li k'iví na, yó'lo ndak'ilin ún iin chuun chée ra vichin tiaa ún iin tutu ní'li k'iví na.

¿N'ichun ndakaya na yuvíí?

¿Yo kú na kixi?

¿Ndíá k'íí x'ílin ndíá kuul'va kú ña xa koo na?

¿Yo kú na ndíso x'ílin tutu ní'li k'iví na?

¿Á ndíá inka ña x'iniñú'lu ní kosoó nuú tutu ní'li k'iví na?

Chitá'an ña xáni ini ún x'ílin na itá'an x'ílin ún.

Tíaa iin tutu níli kivi na xí'in uxi kivi na na ñuu kún.

Ki'in kúenta ún ndata'vi ún tɔ'un nuú núñá.

1. _____
2. _____
3. _____
4. _____
5. _____
6. _____
7. _____
8. _____
9. _____
10. _____

Sánda'a ún tutu níli kivi na yuvii.

Ki'in kúenta ún:

- ✱ Á koó tɔ'un ña níxamáni nuú kún.
- ✱ Á nixinu tɔ'un.
- ✱ Á káxi ní tíaa ún kivi na.

Kitá'an xí'in ra sákua'a yó'o.



Xílin ña kálvi yólo ka_lvi yó tutu xalá ñu_lú ra tutu níli k_iví na yuvií.

Tiaa ún ini ña ndákasi ndiakua ña ndíkundiaa nixa íyo tutu; (1) tutu xalá ñu_lú ra (2) tutu níli k_iví na.

- () Tun_i k_iví ra ndíso chíñu xílin ñu_lú.
- () Xálan na nuú ndákitálan na kátalan na xala iin chuun á nuu kálvi na valí.
- () Ra íxikó ñu_lú.
- () Tutu nuú íyo ikun tulun xalá na yuvií.
- () Tutu vele chíñu ña ndakuiin kú ra xito_lo.
- () Tun_i k_iví ña ndíso chúun kánu.
- () K_iví ra sataá á ra ndakilin.
- () Koto yó nixa na kixi ra nixinu chuun.

Ndatúlun tálan xílin ra sáñala ndólo nìchun kuu tutu xalá ñu_lú ra tutu níli k_iví na.

Tiaa ún iin nuú xiniñúlu tá iin ña.

Tutu xalá ñu_lú

Tutu níli k_iví na

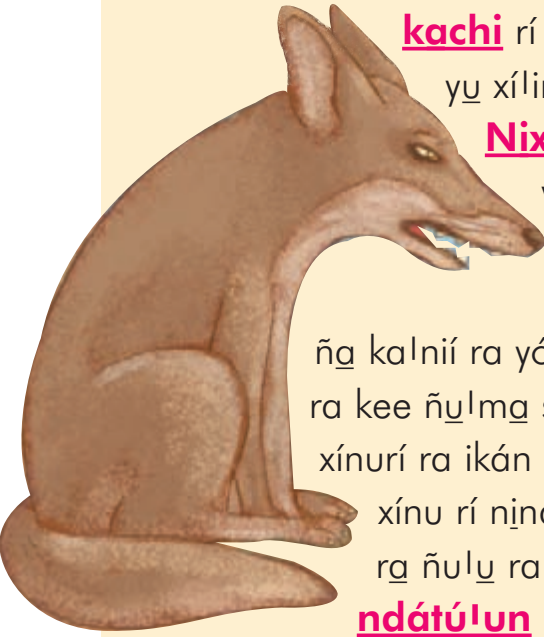


Kal'vi tɔ́lun n̄ú tutu ra koto ún tɔ́lun ña n̄ika'lyu tɔ́un va'a
ra íyo iin ch̄ichi t̄ixi ña.

N̄g ndátú'lun na xg'á rí ndiva'lyú xí'lin rí leko

lin ichí ndgkitálan rí leko xí'lin rí ndiva'lyú iin yukú, ra saá rí leko yólo
kuyachin rí n̄ú rí ndiva'lyú ra kachi rí saá: N̄ani ndiva'lyú yul̄u ra
kúsuchí ní ini yul̄u ch̄i té ñuú ndasí ní n̄ixaní yul̄u ra saá rí ndiva'lyú yólo

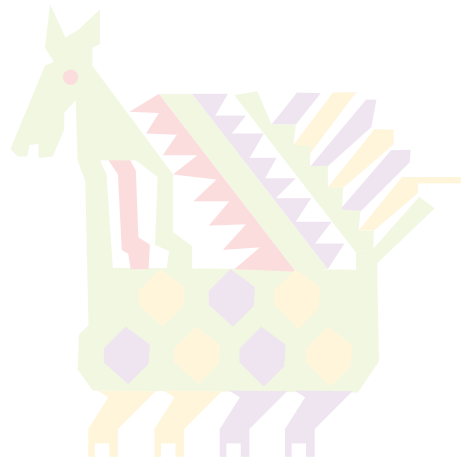




kachi rí saá: Ndatúlun nixaa nixaní ún ra saá kaḷan
 yu xílin ún nìké kúnj kachi xani saá ndatúlún rí leko
Nixaní rí íyo na táxí ñalá ra xinu rí nìkìlvi rí iin
 yavj yuyú itún ra nìkixáa kée ñulma ra ña yólo
 sayulví ní ña yulu ra ndukaxí ini yu. Rí ndivalyu
 kachi rí saá, ra xální xá **ndíkun** ra vaxi ra
 ña kaḷnii ra yólo ra ñulma ña kée yavj kú ñulu ña koko ún
 ra kee ñulma sata ún. Té ndili xini solo rí leko lolo kixalá rí
 xínurí ra ikán kíta ra xální ra xindikun ra rí leko lolo yólo
 xinu rí nindilvi rí iin yavj itún chéé, saá ra tíaa yólo chikun
 ra ñulu ra nixí ndili rí nixili rí ndakilin ra. Ña yólo kú ña
ndátúlun na ñuu yu.

Ndatúlun xílin ra sáñala yólo xalá tulun ndátuluún vaxi yólo.

- ✱ ¿Nixa síin íyo ña xito kún tulun ña íyo chichi tixi?
- ✱ ¿Ama ké kuu ña?
- ✱ ¿Yo kú na ndátúlun tulun sándaku ini na?



Kal'vi ún tu'lun nánì yólo ra koto ún nuú tu'lun ña nika'lyu tuún.

Nixa'an na valí chichi na itia. Vichin **satátán** na xílin ndili kúálá.

Vichin **kixaa** kuele ndiyáá ñuu yó.

Tiaan **tilví** na ya'ya ñuu. Nixixi vele táta Miyé.

Nixika na ndakaya na ndichi. Na táta **sandíli na** sakée na.

Sávatú **kaxii na** ndakú. Ná nána **kuálán na** xalá xili.

Ña xalun kii **ndakitálan** na yuvií vele chíñu.

Tiaa kún tu'lun ña nika'lyu tuún ini ña tútún nuú xiniñúlu ña.

Ña kúu	Ña xa niya'la	Ña vaxi

Á xini ún...

lin **tu'lun ña naní vervo** kú ña ítálan xílin tu'lun káni ña kálan ni ké íxa iin ñala, kití á na yuvií ra tu'lun ísávi uní náma tálan ña: **Ña xa niya'la, ña kúu ra ña vaxi**. Sulva náma tálan ña:

♦ Káchi (ña kúu) ♦ Kachi (ña xa niya'la) ♦ Kachi (ña vaxi)



Ndachitálan tɔ́lun íyo nda'á kúá'la xílin ña íyo nda'á íchin, koto ún ama kvi kitálan ña.

Ama kuu ña

Tɔ́lun vervo

Vichin kixi mpáa yó.

sándúxɪn

Kuni xaa na sáña'la na ná'nu.

kixi

Vichin ilní ní koo.

chulun na

Tiaqn nduxɪn ndji.

xaa na

Kuni nixiyo yaa táxá'la
yéle vechíñu lo'lo.

koo

Tiaqn chulun na ñulú.

nixiyo

Ndaka'án ún...

Ña tɔ́lun ísávi íyo tɔ́lun naní vervo kuá'la nuú náma tálan ña yó'lo vaxi sava ña: Ña ichí nuú íyo unj saá kulvaq á *tiempo* ndáña'la túnj ña xílin tachí uvj ndiakua nuú, xalá ña kúu takálan tachí ra súkun ña, ra ña xa niya'la tachí ra núu ña, ña vaxi tachí sava kú ña ka'lan yó.

Ña ítálan iin xítondosoó yó mií yó

Ña tutu xítondosoó yó mií yó yólo kúni ña ná ndakuni kún ndíá Kuulva kundani kún xílin ña kalvi kún ra ndíá ña xíniñúlu kalvi ka ún, ña ndakuiin kún ña kuví koto'ni kún ña tja'a kún nuú tutu sakúá'la kún, tú ná koto kún sándálvi kun mií kún, ña kan ndúkú ndi nuu kún mií ña ndaa ndakuiin kún tá ndúkú ña nuu kún.

1. Ña ndátú'lun tutu tá'nu uni:

- () Kúmií ña na'na váli ña chíndieé ña yólo va'la kundani ún chiñu ndátú'lun ña.
- () Táku'a vaxi kivi ná'nu ra kivi ndíkundiaa.

2. Tu'lun ña kálan tutu vá'ndíá ndátú'lun va'la ña xalá:

- () Kundani yó nixa kaa iin ñala.
- () Ndatú'lun ña xalá ña kutátán ká'nu na koó yakua na, vikó, nuú kalvi na, nuú ndákitálan na xala iin chuun, nuú xítondie'é na, ra íyo ka ña.

3. Sulva kálvi yu xílin tachí ndieé:

- () Íxá ulvi ña, chi xilna ndanuu ní yu saá kálvi yu xílin tachí ndieé.
- () Xá ulvi va ña xílin yu chi xínu'ni yulú yu xílin ndiakua.
- () Kuví kavaá yu tachí yu xílin tu'lun nani.

4. Ndakuiin ña ndúkú ña ini tá iin tá iin tá'ví tá íyo tu'lun nuú tutu.

Tu'lun nuú tutu	Va'la ña (Ña kúni ña)	Nuú xíniñúlu ña (Ndíá mí)	Nichuun ndátú'lun ña	Yo ndalá tíaa na ña (Na ndakilin ña)
Tutu ndúkú				
Tutu ku'alan vele ka xita				
Tutu níli kivi na				

Nuú chichi yólo tiaa kún ña ndúkú ña nuú kún.

5. Kuálá nuú ichí ndúkú yu xi'na ka kalvi yu tá kuyachin yu nuú íyo tulun nuú tutu kú ña:

6. Tá xáni ini yu xal'a iin tulun tiaa yu, ña yólo xaa yu:

7. Uní saá tachí ndusu ña xiniñúlu nuú tiaa yó tulun ísávi kú ña:

8. Tachí ndusu yólo kuvi ndakuni yu ña xal'a nixa íyo ña:

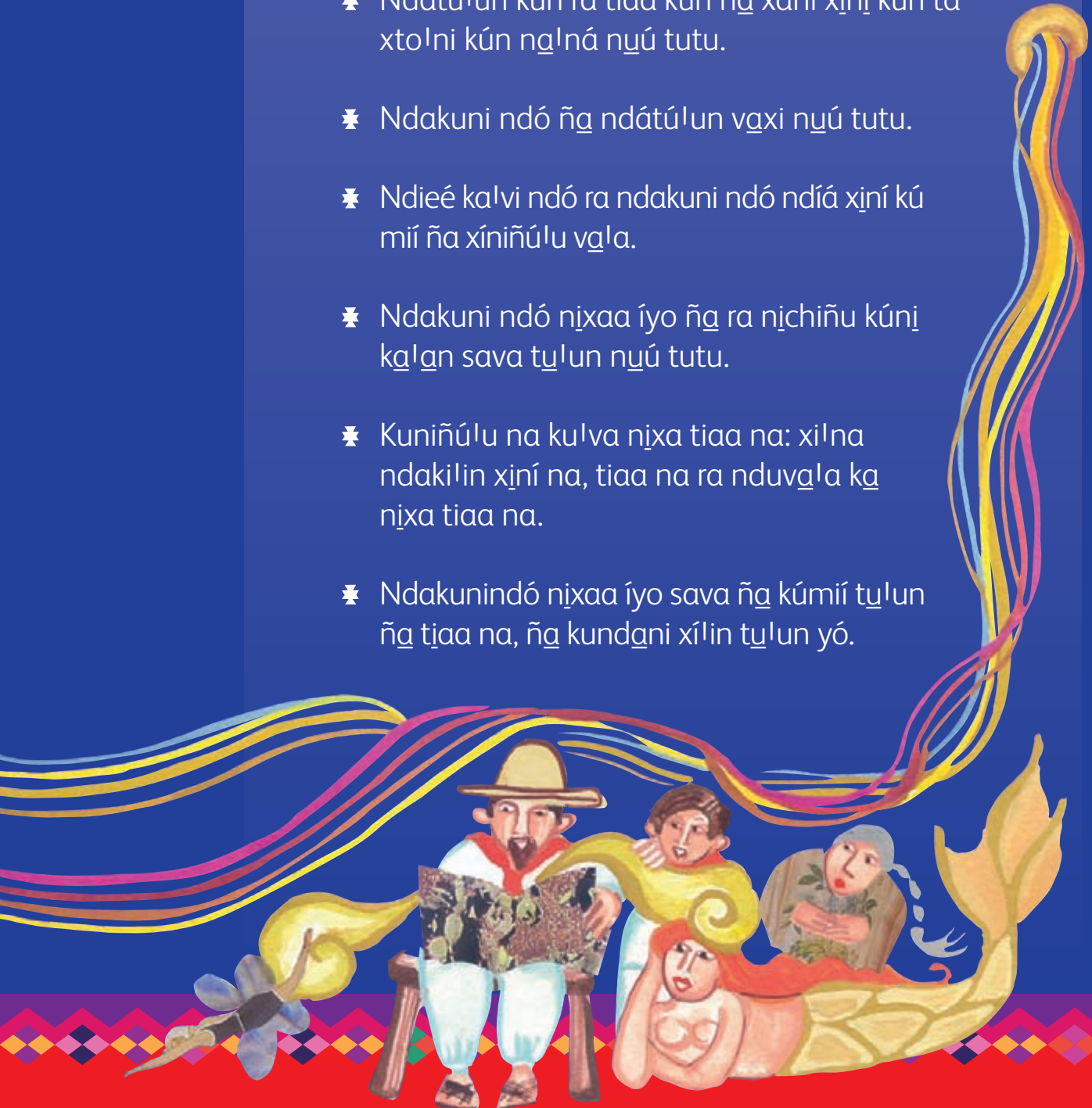


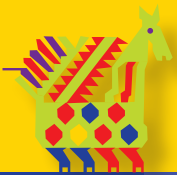
Ña ítálan uvi



Na yuvii kúachi ra na nánu:

- ✦ Ndatúlun kún ra tiaa kún ña xáni xini kún tá xto'ni kún na'ná nuú tutu.
- ✦ Ndakuni ndó ña ndátúlun vaxi nuú tutu.
- ✦ Ndieé kalvi ndó ra ndakuni ndó ndiá xini kú mii ña xiniñúlu va'la.
- ✦ Ndakuni ndó nixaa íyo ña ra nichiñu kuni ka'lan sava tulun nuú tutu.
- ✦ Kuniñúlu na kulva nixa tiaa na: xi'na ndakilin xini na, tiaa na ra nduva'la ka nixa tiaa na.
- ✦ Ndakunindó nixaa íyo sava ña kúmií tulun ña tiaa na, ña kundani xilin tulun yó.





Ña ká'vi iin

Ña kúni tutu yólo:

- ✱ Ndakuni ña sava tá'ví tu'lun nuú tutu té kixáá na kal'vi na kivi ká'nu.
- ✱ Ndasa ikun ña tu'lun nuú tutu ña ndákilin na chiñu iin til'vi ña yuví.
- ✱ Sáku'a'la na ña ndieé ká'vi na.
- ✱ Ndasa ikun ña ña xáni xini na ra saá tiaa na iin tu'lun nuú tutu.
- ✱ Tiaa na iin tutu ña táxi ichí ña kuva'la ña kuxi yó.
- ✱ Ndakuni ña ndíá ku'u'va íyo ikun tu'lun nuú tutu.
- ✱ Chitá'an na ña ra ndakuni ña ña ndíá chiñu táxi uvi saá tu'lun nuú tutu ña ka'vi na.
- ✱ Ndakuni ña nixa ndili nuú ndiakua ndusu káxán ra ña ká'an yó xilin xitin yó nuú tíaa na tu'lun nani.



Koto'ni nuú na'ná ña vaxi yólo.

Yulu ra kulun va yu nuú kelé
tálan na. ¿Á kulun yólo?



Saá tu yulu va kulun
va yu, ra saá tu kumári
yu Elena xílin ña Petra
kulun tu na kán va.

Kalvi kún ña kálan na yólo ra ndatú'un kún ña ndatú'uún yólo xílin
na kávi xílin kún.

- ✱ ¿Ndíá tutu ká'vi na túuvi kún?
- ✱ ¿Ndíá ña ndatú'un ña túuvi kún?
- ✱ ¿Á ndili na ndatú'un ña xílin?

Kálvi kún tu'lun ña nika'yu kúala ra ndatú'lun kún ña xílin na kálvi xílin kún.

TUTU KÁNA KÁINU

Ra táta chíñu ñuu xílin na ndíso xílin na kúnu tikoto Ñuu yosó ña ndíkundiaa Itia tálnu, ñuu kuachi

NDÁTÚIUN KÁINU NA

Xílin tá kú ndili na silí ndili saá ñuu ña kixi na ña nuú kelé tálan na xílin na kúnu xílin vatú kúnu tokó na ña yólo kixáa ña kíf oko yóo uxi kuíya yólo ra sulva koo ña:

1. **Ñuu nuú koo na xílin kíf:** Ña yólo koo ña nuú sásikí na ñuu yólo kíf oko yóo uxi kuíya uvi mil iin.
2. **Ka'yu kífí na:** Núná kufi ka'yu kífí na nani kixaa Xáxa tulun nuú tutu yólo ra ndasi ndia kíf xalun Kumí rí yóo uxi kuíya uvi mil iin vele chíñu ñuu Yosó yólo.
3. **Na kífí:** Kufi kífí tá kú ndili na silí na kúnu tikoto.
4. **Na koto ndosó:** Na yólo tavaa míi na xákin ña kelétálan Na yólo.
5. **Chíñu ña sávgana:** ndili chíñu ña sávgana a kúnu na Xílin tokó na tá kú xikun, salmá, salmá nálnu, xiyo, kotó na silí, páñu, íyo Ka ña.
6. **Ña chindia yá'vi na:** chindia yá'vina ña, nixaa kuálá nuú sáka tiaku ña, víi kuvala ña.
7. **Nuú ña:** kixáa ña kaa una xitiaan kíf oko yóo uxi kuíya uvi Mil iin.
8. **Ña'la nífí na:** koo ña nífí na uní nuú ku chíñu na:

Ña nuú: uní mil pésu

Ña uvi: uvi mil pésu

Ña uní: iin mil pésu

Ñuu yosó ña ndíkundiaa Itia tálnu, ñuu kuachi oko yóo iin kuíya uvi mil iin.

Na ndíso xílin chíñu yólo

Ra chíñu ñuu lolo

Ña ndíso chíñu xílin
na silí kúnu

Táta Paulino Vitervo Melo

Nána Rufina Vázquez Estrada



Tuku kalvi ún tulun ña nikalyu kúála ra ndakuiin ún tulun ndátuluún ña vaxi yólo.

1. ¿Ndiá xinií ké táxi tutu?

- ✱ Kána kálnu ña na kixi na vikó
- ✱ Táxi ña kundaaa ini na xalá
- ✱ ñala nilí na
- ✱ Kána ña na kele tálan na xílin
- ✱ t*ikoto* ña kúnu na
- ✱ Ndakaya ná

2. ¿Ndiá na kú na kúlun ña kele tálan na?

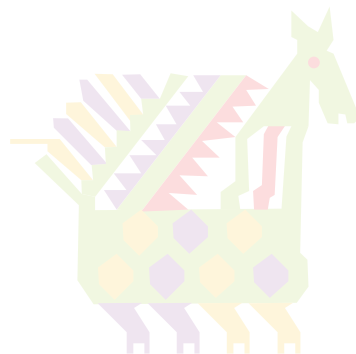
- ✱ Na chíñu
- ✱ Na s*il*í káxin
- ✱ Na s*il*í kúnu
- ✱ Na s*il*í sásikí

3. ¿Ndiá t*ikoto* ña kúnu na xílin tusaá kú ña kuvi kulun xílin na?

- ✱ Kuchilo
- ✱ Ndixán
- ✱ Xínií
- ✱ Xikun, salmá, salmá nálnu,
- ✱ kualá ka ña

4. ¿Ndiá ñala taxi na ndala m*ij* na nuú vala kuchiñu?

- ✱ \$ Uni mil
- ✱ \$ Uvi mil
- ✱ \$ iin mil
- ✱ \$ ulun siénto



Ndandikó ún nuu iku tutu ña kúmií ndiakua uní xiko uxí iin la kúéé ní ka'vi ún tutu kána ka'nu.

Ndakuiin ña ndatu'uún yólo xí'in tu'un xa ka'vi ún.

¿Níxa naní tutu ña sakán ndjili ka'vi kún?

¿Yo kú na xava'a ña?

¿Á vaxi tuni ndíá na chíñu nuu ña?

¿Á ndani'íí ún na'ná nuu ña?

¿Á kundaini ún ña vaxi ini tutu yólo?



Ndachitálan tu'un ña vaxi ndalá kuála ña ndalá íchin xílin iin chichi, koto'ni ña íyo itaniñu.

Tá kú ndili na

tokó na

Ña'la ña nílí na

ña kelé tálan na

Na nuú

na uní nuú kuchiñu

Ña sávg'la na xílin

sílí

Na xákin xalá ña:

xikun sal'má, tìkoto ndíka, xiyo lavó,
tìkoto sílì, páñu

Tìkoto ña kíkuna ña kuvi kí'vi:

ra chíñu ñuu xílin ñá ndíso chíñu
xílin na sílí kíku

Ndakuiin ña ndatu'uún yólo.

¿Ndíá chíñu koo ña nuú yó tu'un ña vaxi nuú tutu kána ká'nu yólo?

¿Níxaa tá'ví cháchi tutu kána ká'nu yó'lo?

¿Á iin tákúndili nuú kelé tá'an na yó'lo nílí na ña'la?

¿Níxaa kú na chíñu kítá'an kána ká'nu yó'lo?

¿Tutu kána ká'nu yó'lo a kúmií ña tuni kivi na ra tuni chíñu?

Á xini ún...

Tutu kána ká'nu kú ña iin tutu chíñu, nuú kána na yuvií ña sá'ala na sava chuun.

Ña íyo ndieé xalá nuu tutu chíñu yó'lo kú ña:

- ◆ Kivi ká'nu ña ká'an xalá tutu kána ká'nu.
- ◆ Kivi vele chíñu, vele nuú ndíkun ndiaa ña, á na yuvií na kána.
- ◆ Yo kú ndalá ku'alan ña tutu ña kána ká'nu yó'lo.
- ◆ Chíñu ña tii na.
- ◆ Kii ku'ala ña koo chíñu yó'lo.
- ◆ Níxaa kii koo ña ka'lyu kivi na.
- ◆ Ndía kuulva koo chíñu tii na.
- ◆ Ña'la ña sákusií ini na á ña'la ña nílí na.
- ◆ Kivi na xilin tuni kivi na chíñu na kána ká'nu.



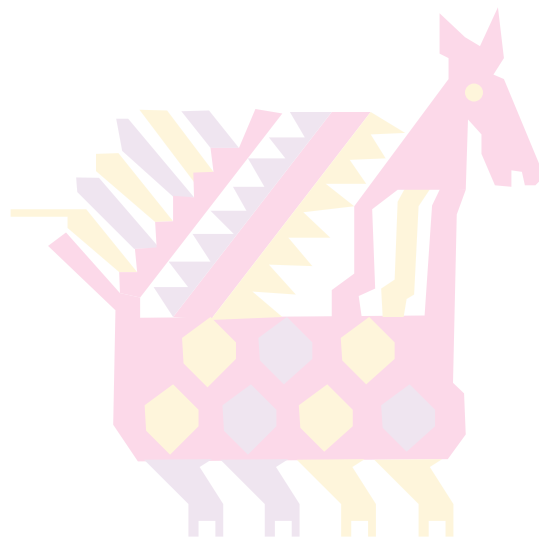
Kálvi tulun nánj vaxi ra taxi ún tachí té kúnj kachi ña.

- ✱ ¡Kumári, kuchiñu yu, mií ña nuú távaá yu! (**ñá kúsij ini**)
- ✱ ¡Xikun ña kunu yu ra kuchiñu xa kanáá ña! (**ñá kúsij ini**)
- ✱ ¡Ni vaála mií ví xá na, chiñu ña xakanáá kini ní káa ña! (**ñá sáa ini**)
- ✱ ¡Nixiin na ndakilin na chuun ña xavaa ña xiku yu! (**ñá sáa ini**)
- ✱ ¡Nixa ixa na xitondosoó ña nikúvi tavaá ña xixi yu ña nílij! (**ñá ndáyuulví ini**)

Á xínj ún...

Té kij kálvi ún xiniñúlu ní ndakuni ún ndíá kuulva íyo tulun kálan na á tulun sáa ini kú ña, á tulun ndákanda ini kú ña, té kuulva íyo ña ndanuu kún á iin ña sij kú ña á ña ndinuni kú ña.

Koó ulvi xa ún kundaa ini kij ná kálvi ún tulun nuú tutu, tú kuénto ké sana ní kúmií ña tulun sáa ini, ndákanda ini, tulun ña ndinuni. Té kij kálvi ún ndanuu yulú ní un ña ra saá kú ña ndakuni ún ña kúnj kálan ña ra kúvi kilin ún kúenta ndíá nuú xikunduvi tulun ra kundatu ún, ña yólo kú ña chindieé tálan vaá ka ña xilin yó ña kundaa ini ndíá xini kú ña íyo ndieé vaá ka xala nuú tutu.





Koto'ni nuú na'ná yólo.



Ka'vi ra ndatú'lun kún x̣í'lin na ítá'an x̣í'lin kún.

- ✱ ¿Ṇi ṇ̃a'la ké ṭi'lin na nána?
- ✱ ¿Ndiá ḳa inka nuú tutia ṣa'va'la na nána ñuu kún?
- ✱ ¿Á íyo nina iin ḳi' x̣í'li na ndíá ḳa tutia?



Kúéé ní kalvi kún tutu táxi ichí ña kuvala ña kuxi yó vaxi yólo.

Tutia káya

Ñgla ña xikutálan:

- lin *litro* nuní ndíáá á ña ndíli
- lin sava *litro* nduchí nduu
- lin tilni ndalá lolo yalá íchi
- lin sava kílo sɪlvá ikín
- lin tá kuulva ulva

Kíta yachin oko yaxín tutia



Kuulva ña kuvala ña:

1. Xilna chindaxi na nuní xílin tiakuíi iin ñuú ini iin kisi.
2. Inka kii ndiko na ña, té xa kana ixán ra saá chikaa na tiakuíi satá ña ra ndaŋulni na ña ndiakua kututia ña ra saá koyo na ña ini kisi ra chikasi na ña ra ndako na ña xiyá ña iníi ñuú.
3. Té xa nixiyá ña kixálá na ndaŋulni na ña ra saá vií vala sáxixin na ña ndíá kuulva kúnj mií na koo ña.
4. Ra vichin kunúu ña nuú ñulú chilyó ña inkágní vala iin ora ra saá ñulni na ña ñakán koóko ña, ra saá xa kindoo tutia káyaá.
5. Saá tu nduchí nduu xiniñúlu chilyó vala ña, kulva ña tá yasín yulú na.
6. Sákasun na nuú xiyó sɪlvá xílin yalá xatu.
7. Té xa kasun ña saá ndiko na ña nuú yosó ra té xa nixinu ixán chikaa na tiakuíi ra iin nixa yasín yulú na.

Kuulva chu'un ndalá na ña:

Xilna chikaa na tutia ini yaxín saá chikaa na lolo nduchí ra saá koso na tiálá sɪlvá nuú ña. Sava ra chítálan na iin xitá ilní ra chikaa na tiálá yólo nuú ña.

Ndakuiin ña ndátu'uún vaxi yólo.

¿Ndíá ña kú iin tutu táxi ichí ña kuvala ña kuxi yó?

¿Ndíá ña kú sava ña'ñu kúmií tutu táxi ichí ña kuvala ña kuxi yó?

¿Ndíá xalá ké xiniñúlu ní kuñulu kuulva tá iin ta iin ñala ña kuñulu xílin ña?

Tíaa kún uní nuú tutia ña xavala na ñuu kún.

1. _____

2. _____

3. _____



Ndatúlun xalá iin tutu ña táxi ichí ña kuvala ña kuxi yó á ña xíli na xílin na ve'le na. Xi'na ndasa ikun ún ña xáni xini ún ña tiaa kún.

¿Nixa naní tutu táxi ichí ña kuvala ña kuxi yó tiaa kún?

¿Ndía ña'la ké kitá'an xílin ña ra nixa ña íta'an xílin ña?

Ña íta'an xílin ña

Nixa ku'va ña

¿Ndía ña kú ichí ña savií na ña?

¿Á yóó ndía ña'la kitá'an xílin ña ra u'vi ní nílí yó ña?

¿Á ndiá ka ña xini ún ña kuvi va'a ka kindoo ña?

Yó'lo tíaa kún tutu ña táxi ichí kuva'a ña kuxi yó ña xini kún koto kún ndatú'un ndili ña ña xamáni.



Koto'ni ña ra tú xámáñi ña ra sándala ún ña tjaá ún.

1. ¿Á tjaá níi kún kivi tutu táxi ichí ña kuvala ña kuxi yó?
2. ¿Á ni xámáñi inka ña itálan xilin ña?
3. ¿Á vii ndakatu'ún kún ndiá kuulva savií na ñala ña kálan tutu táxi ichí ña kuvala ña kuxi yó?

Ndaka'an ún...

lin **tutu táxi ichí ña kuvala ña kuxi yó** kú ña nuú xikundiaa ña ndátulun ndiá kuulva savií na ñala xixi na.

Tutu ña táxi ichí ña kuvala ña kuxi yó yólo kúmií ña:

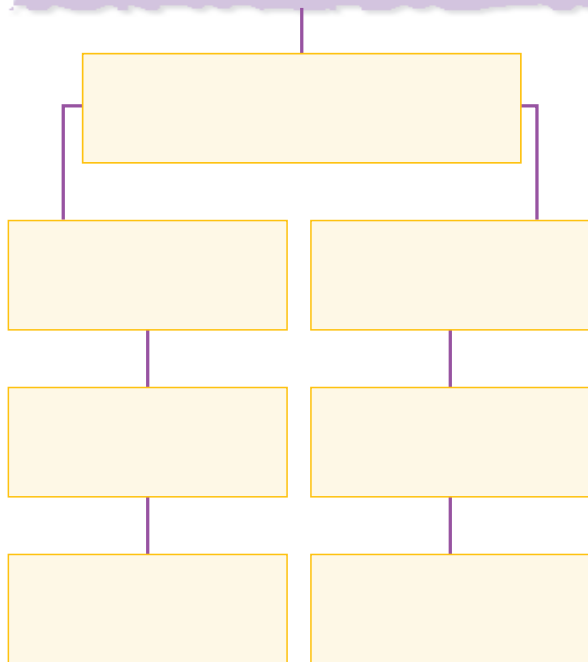
- ♦ Vaxi kivi ñala ña xikutálan xilin ña ra saá nixa ñala kuniñulu ña savií na ña xixi na.
- ♦ Saá ña yólo kú ña táxi ikun ichí ndiá kuulva kivií ñala kuxi na.
- ♦ Saá tu kivi kuniñulu na ña xa xini míi na, ra saá kú ña vala yasín ní kana ña.
- ♦ Ña vala kundaa ini yó ndiá ña kú na sávala tutu táxi ichí ña kuvala ña kuxi yó yólo xiniñulu kalyu kivi ña yuvií ña tjaá tutu yólo.



Kúéé ní ka'vi kún tu'lun nánì ña ndiálvi ra tiaa kún ña ini ña tútún nuú ku'lun ña té kuulva íyo tutu kána ká'nu á tutu táxi ichí ña kuvala ña kuxi yó.

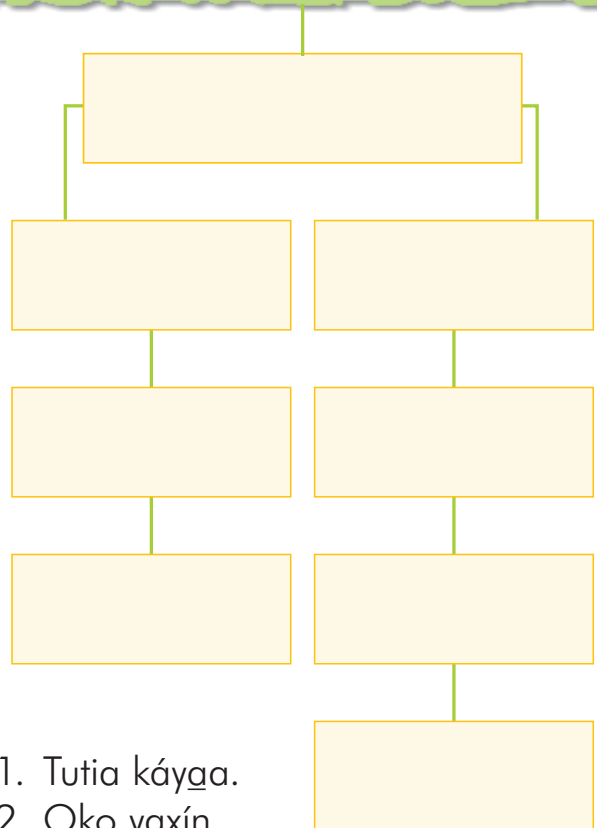
Ndatú'lun tálan xílin na sáña'a yólo xílin na kávi xílin kún ndiá ña kú ña suvi.

Tutu kána ká'nu



1. Ña nuú kelé tálan xílin t̃koto kúnu na xílin tokó na.
2. Na s̃lí ndíso chíñu xílin na kúnu.
3. Na vele chíñu ña kána na kelé tálan na.
4. Ñuu xílin k̃í ña kelé tálan na.
5. Na koo kotondosó t̃koto.
6. Ñala ña nilí na uñi nuú.
7. Kuṽi k̃ilvi na nána kúnu.

Tutu táxi ichí ña kuvala ña kuxi yó



1. Tutia káyaa.
2. Oko yaxín.
3. Ulun nuú ñala kítalan xílin ña.
4. Ñxa kúvala ña.
5. Ndáxi ññí ra taxin ña.
6. Sáxiyá na tutia.
7. Sákasun na yalá xílin s̃ilva ikín ra saá ndíko na ña.
8. Ndiá kuulva kolo na ña.



Ka'vi ra ndatú'un xí'in na ká'vi xí'in kún ra ndakuiin kún.

¿Ndía kuul'va síin íyo ña?

¿Ama ra ndía xíniñú'lu tá iin tá iin tutu yó'lo?

¿Yo kú na tíaa ña?

¿Ndía ké kuvi ndani'í yó tutu yó'lo?



Kálvi ún tu'lun nuú tutu.

Ña nixaní iin ra tía ndálvi

lin ñuu lolo nixiyo iin ra tía xílin ña síli ra. Ña kú ñulú na ni kúéé xalán ña ni koó tiakuí koso na ñala chíli na, ni kití sakúinga na chi koó ñala taxi na kuxi rí chí ndálvi ní na. Ílin ñuu nixaní ra iin na xí xítan ra nikañan xílin ra ná kulun ra iin ñuu kánu ikán kuni tálan ra xílin iin tía míi ra kuiká vāla chi ra kán kú ra taxi víli ña kuiká ndalá ra saá ndakoo na ña kúu na na ndálvi.



Ndakuiin ún tu'lun ndátulún vaxi yólo.

- ✱ ¿Nixhun ndálvi ní nixiyo na yólo?
- ✱ ¿Yo kú na nixiyo xílin ra tía ndálvi?
- ✱ Ña ndátulun xani. ¿yó kú ra kulun ra ndálvi koto ra ñuu vāla?



Kalyu iin chichi ra chitálan ún tul'un xílin na'ná ña vaxi ini ña tutún yólo.



tatan

xatún

tata



itu

ikí

tutu



ikín

tiaan

tutún



Á xini ún...

Tu'lun ísávi ku'alá nuú kú ndusu káxán, ña yólo kú uvi nuú ña: ña káxán ra ña kálan yó xílin xitín yó. Ndisaá ichí ña ndusu kálan yó xílin xitín yó kályu ña xílin iin ndiakua **n** nuú ndíli tu'lun, ra ini ña tútún nika'lyu ña xílin tiaku kú'í ra ña ndusu káxán nika'lyu ña xílin tiaku kú'á'a.

a	e	i	o	u
an	en	in	on	un



Ña ká'vi uvi



Ña kúni tutu yólo:

- ✱ Ndakuni ún níxa tá'ví vaxi ini tutu.
- ✱ Kalvi ra ndakuni ún níxa íyo ikun tɔ'lun xíní ña táxi tutu ña ndákilin na chiñu.
- ✱ Ndanuu kún ra ndieé kalvi kún.
- ✱ Xi'na ndañal'a ún níxa koo tɔ'lun nuú tutu ra tiaa kún ña.
- ✱ Sava'a ún tutu sándachí tɔ'lun.
- ✱ Sándal'a ún tɔ'lun nuú tutu ra ndataán ka ún tɔ'lun á ndasandíka ka ún chiñu ña táxi tá iin tá iin xíní.
- ✱ Ndakuni ña kúni ka'an uvi saá tɔ'lun nuú tutu ña sava'a kún.
- ✱ Sáchítálan ún tɔ'lun nuú tutu ña kalvi kún.
- ✱ Ndakuni ún níxa káku xalá uvi ndiakua ña kítálan tɔ'lun, níxa nuú ndusu káxán, ña ndíkun tálan ra ña tálnu tɔ'lun kiji tíaa yó.



Koto'ni ún nuú na'ná.



Kálan yu
xalá kumári
yu Julia ku
ña ña tíaa.

Yulu kálan yu
xalá táta Manuel
ku ra mii ra kánu.

Ndatú'lun tálan xílin na ká'vi xílin kún.

- ✱ ¿Ndíá xiniñú'lu tutu ña ndakilin na chiñu?
- ✱ ¿Ndíá chiñu kálan ña xalá?
- ✱ ¿Ama xiniñú'lu kuvá'la tutu ña ndakilin na chiñu yólo?
- ✱ ¿Á xa xiniñú'lu kún sava ña? ¿Ní chiñu ña?



Koto'ni kivi ká'nu ra ña'ñu ña vaxi xílin ndiakua ná'nu.

Tutu ña ndáki'in na chiñu

Ndákaya na ñuu yólo tixi vele chíñu ñuu xini Itia, ña ndíkun ndiaa Itia tá'nu, ñuu kuachi, kii uxuvi yóó una kuiya uvi mil iin, ra táta Pablo Flores Barrera, Taurino Barrera Gálvez, Irineo Rojas Basurto, ra chíñu ñuu, ra ndíaa ñuu, ra ndíso xílin vele sákua'a na, yólo ndátú'lun tálan na xalá ña ndákaya na xílin tákúndilinga ñuu ra saá **xakin na na kundiso chíñu** kilin kúenta na ra ná ndatilví na ndili yalya, ñáña, vele sákua'a na, chikolo tiakuí xílin Itia, ña kán va'a ná kii'in kuele yóó ra saá ñuu yó nduvi ná kuñala ña nuú tá kú na vaxi ñuu yó. Na yólo ndakaya nguví tá yalya ndatilví na ra kulun na ndiaka na milí nuú xítia ña, ra uvi ichi sa na ña nuú *semana*, ra saá na yólo kú na ndukú nuú ra chíñu nuú ndíkun ndiaa na ná taxi ra ndalá chíñu tá kú: Tútílví, kaa ndiki ndákaya milí, karretiya, lapa ndalá, ña ndási yulú.

lin yulú ndili na ra solo kidoon na kundiso chíñu yólo:

Chiñu kumií na	Kivi na	Tuni kivi na
Ra kúchée	Antonio de Jesús Flores	
Ña tíaa	Josefina Pérez Gálvez	
Na nuú ndíkundiaa	Petra Rojas Flores	
Na uvi ndíkundiaa	Antonia Barrera Prado	
Na uni ndíkundiaa	Rosa Gálvez Barrera	

Koó ka ña ndatú'lun na xalá ra solo kidoon na kundiso chíñu yólo, ra kúu ña kaa kumí nduví kii uxuvi yóó una kuiya uvi mil iin.

Kivi ra tuni kivi na chíñu nixiyo yólo

Pablo Flores Barrera
Ra chíñu ñuu lo'lo

Taurino Barrera Gálvez
Ra ndíaa ñuu

Irineo Rojas Basurto
Ra ndíso xílin vele sákua'a na

Kúéé ní ka'vi kún tutu ña ndáki'in na chiñu ra chíkaa ún iin chichi tixi sava tu'lun ña íyo ndalá kúala ún ña xíní ún ndákitá'an ra sáxinu tu'lun nání ña vaxi yó'o.

1. Ña yó'ó kú kivi tutu ña ndijili ka'vi kún:

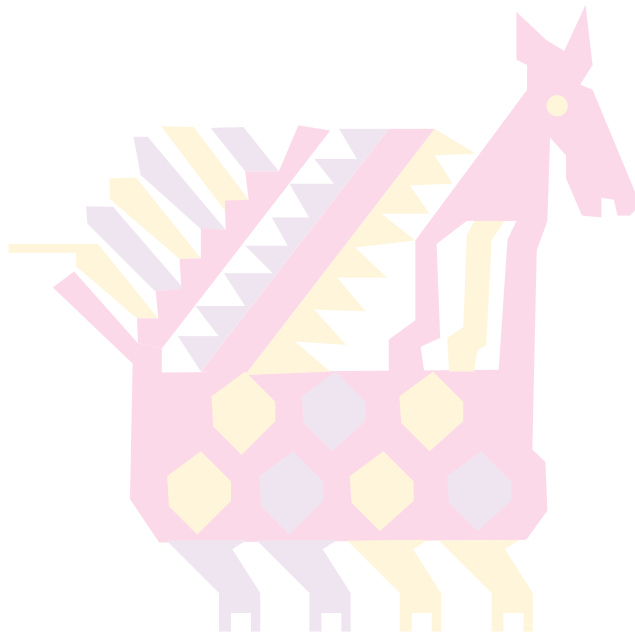
- a)** Tutu ña ndáki'in na chiñu.
- b)** Tutu ndúkú.

2. Ña yó'ó kú tu'lun ká'an xalá na kundiso chíñu ña kuví xamani nuú tutu:

- a)** Kivi na ra tuni kivi na.
- b)** Tuní ndalá xí'in tuni chíñu.

3. Tutu yó'ó kúvala ña tá xá ndijili níkatá'ána ra ndaki'in na yuvií kuu na:

- a)** Na ndakuisochíñu.
- b)** Na chíñu ñuu.





Kúée ní koto'ni ún ra sáxinu kún tutu ña ndáki'lin na chiñu yólo xílin tálví ña xámánj.

Ndakaya na ñuu yólo tixi vele chíñu ñuu xíní Ìtia, ña ndíkun ndiaa Ìtia tálnu, ñuu kuachi, kí uxuvi yóó una kuiya uvi mil iin, ra táta Pablo Flores Barrera, Taurino Barrera Gálvez, Irineo Rojas Basurto, ra chíñu ñuu, ra ndíaa ñuu, ra ndíso xílin vele sákua'la na, yólo ndátulun tán na xalá ña ndakaya na xílin tákúndilinga ñuu ra saá kilin kúenta na ra ná ndatilví na ndili yalya, ñáñá, vele sákua'la na, chikolo tia kui í xílin Ìtia, ña kán va'la ná kílin kue le yóó ra saá ñuu yó nduvi ná kuñala ña nuú tá kú na vaxi ñuu yó. Na yólo ndakaya ngyuví tá yalya ndatilví na ra ku lun na ndiaka na milí nuú xítia ña, ra uvi ichí sa na ña nuú semana, ra saá na yólo kú na ndukú nuú ra chíñu nuú ndíkun ndiaa na ná taxi ra ndalá chíñu tá kú: Tútlíví, k a ndikí ndákaya milí, karretíya, lapa ndalá, ña ndási yulú.

lin yulú ndili na ra solo kındoo na kundiso chíñu yólo:

Ra kúchée	Antonio de Jesús Flores	
Ñá tíaa	Josefina Pérez Gálvez	
Na nuú ndíkundiaa	Petra Rojas Flores	
Na uvi ndíkundiaa	Antonia Barrera Prado	
Na uní ndíkundiaa	Rosa Gálvez Barrera	

Koó ka ña ndátulun na xalá ra solo kındoo na kundiso chíñu yólo, ra kúu ña k a kumí nduví kí uxuvi yóó una kuiya uvi mil iin.

Pablo Flores Barrera
Ra chíñu ñuu lo'lo

Taurino Barrera Gálvez
Ra ndíaa ñuu

Irineo Rojas Basurto
Ra ndíso xílin vele sákua'la na

**Kúée ní ka'vi ún tutu ndáki'in na chiñu ra ka'yu kún iin krúsín lo'lo ×
satá tu'lun ña víi ndakuiin tu'lun ndátu'luún yó'lo.**

1. ¿Ní xalá kú ña xákin na na kundiso chíñu yó'lo?

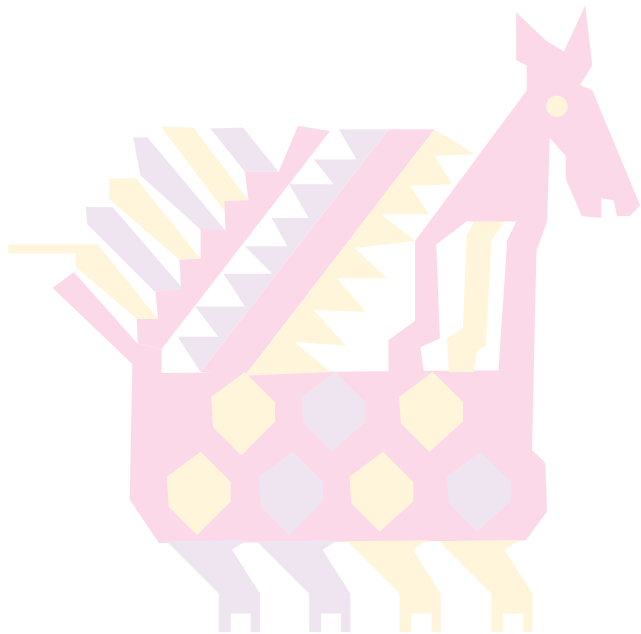
- a)** Xalá ña tilví na
- b)** Xalá ña ndakatia na
- c)** Ña satátán na

2. ¿Níxa naní ra ndíso chíñu xí'in ñuu?

- a)** Irineo Rojas
- b)** Taurino Barrera
- c)** Pablo Flores

3. ¿Yo kú ra ndáki'in chíñu ña kunúu nuú na ndíso chíñu xí'in na ndatilví ña
ñuu Xíní Ítia?

- a)** Rosa Gálvez
- b)** Josefina Pérez
- c)** Antonio de Jesús





Ndía tá íyo tutu ndákil'in na chiñu ña sandákutú kún, ndakuiin ña ndátu'luún vaxi yó'lo.

1. ¿Ndía nǎ ná á tuni vaxi nuú tutu ndákil'in na chiñu?

2. ¿Nìchun xiniñú'lu ku'yun tuni kivi na nuú tutu ndákil'in na chiñu?

3. ¿Nì ké kuu tú tutu kalán ña nìchun tiin na nǎ ndakil'in chiñu xakán xikoo?

Ndaka'án ún...

Tutu ña ndákil'in na chiñu kú ña iin tutu ña kúvala nuú chítú ndili nǎ yuvií ra saá kú ña kálan nǎ xalá nǎ kundiso chíñu yó'lo ra ndonili na chíñu nuú nǎ yuvií ña vala koo mií na iin níí saá ñuu.

Nuú tutu yó'lo kályu chíñu ña kíndoo na xalá ña tiin na á kelé na ra saá íyo ndili nǎ yuvií nǎ ndakil'in chíñu ña kilin kuénta nǎ ndía ña xiniñú'lu nuú tá kú ndili nǎ ñuu.

Kálvi ra ndanuu kún tɔ́lun náaní tá íyo ña ndúkú ña nuú kún.

1. Ra táta Juan Luna ra íyo chí nɛnu káa kú ra kɛndoɔ kunúu ra kundiso chíñu ra. **(Ña ndaa)**
2. Á kándíxa ún, ra Antonio kúnɛ ra ku ra ra kunúu kundiso chíñu ra, ra xɛní sɔ́lo ra. **(Xá siki)**
3. Yuvií kɛndoɔ kundiso chíñu yólo vala ní xáchíñu na. **(Ña ndaa)**
4. Ra táta ndíso chíñu ñuu ra kɛxɛ kú ra té ndákutálan na. **(Xá siki)**

Sándaku ini ún ra tiaa ún uvi tɔ́lun náaní tá íyo ña yólo.

1. _____
2. _____

Á xɛní ún...

Tá iin tá iin na kálvi ra táxi na ndusu ña tá kúnɛ míi na. Ra nɛxa íyo tu na yuvií xɛnisɔ́lo kuálá nuú sáama ña kálvi na, tú na yuvií yólo kú na na valí á na nálnu, ra á xɛní na á xɛní na ña kálan ña xálá, á xɛní sɛí na ña, á xɛní tu na ña. Xálá ña yólo xɛniñúlu kilin kuénta yó ra tu nɛ ké kúnɛ kálan tɔ́lun nuú tutu, nɛxa íyo na yuvií na kunisɔ́lo, ra saá kundaa ini yó nɛxa kálvi yó. Ra saá tu tá xíka ndalá yó á nuú yó. Ra xɛniñúlu kotoɫni yó nuú na ña kán kú ña vala taxi yó kundaa ini na ña kálan ña ta saá kundaa ini míi yó tú tíaa sɔ́lo na.



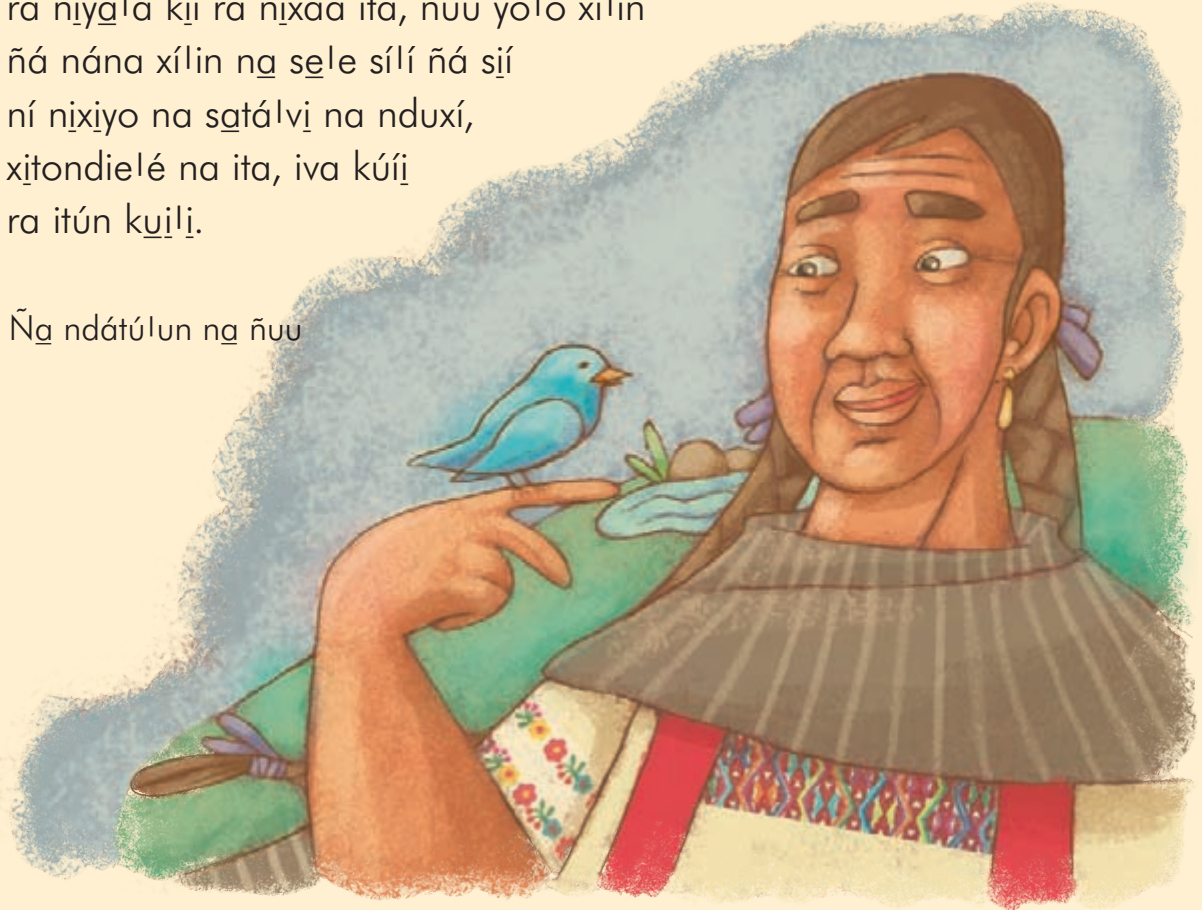
Ndieé ka'vi kún ra ki'in kuénta ní kún xílin tu'lun nuú tutu ña vaxi yólo.

Saa kúijí tuún

lin ichí nìxiyo iin ñuu nuú koó tiakuíí ni ñulú nálnu ña chili na, xalá ña yólo suchí ní ini nìxiyo na. lin ñá nána íyo uvi sele sílÍ ñá ndisaá kivi xáni xini ñá ni ké xiniñúlu sa ñá ña vala tuvi tiakuíí ñuu yólo ra saá vala chili na lolo ñulú yéle na. lin xitjan kixaa iin rí saa kúijí tuún ra kixaa rí káan rí ñulú ra ndakanda ní ini na chi kixaa kánata tiakuíí.

Ra saá ñá nána yólo ndieé ní kusií ini ñá ra savaala ñá iin tikulyu ra niyala kii ra nixaa ita, ñuu yólo xílin ñá nána xílin na sele sílÍ ñá siji ní nìxiyo na satá'vi na nduxí, xitondielé na ita, iva kúijí ra itún kuíijí.

Ña ndátúlun na ñuu



Ndatú'lun tálan xílin na yuvíi na xíniso'lo ña ka'vi kún.

- ✱ ¿Yo kú ña xamani ñuu yó'lo?
- ✱ ¿Yo xalá ndatú'lun ña?
- ✱ ¿Yo kú ña xaa na sele sílí nána yó'lo?
- ✱ ¿Yo kú kaan yavi yó'lo xílin tje'le yulú?

Ndakani xíní yu xalá ña ka'vi yu ra tiaa yu iin tú krúsin lo'lo nuú iyo tu'lun ña ndaa.

- ✱ Kúndaa ini yu xílin tá iin tá iin tu'lun kágní.
Kúndaini yu () Níkúndaini yu ()
- ✱ Xaa ulvi sava tu'lun ña ka'vi yu xílin yu.
Xaa ulvi ña () Ní xá ulvi ña ()

Ndakaxin iin tu'lun nuú Tutu tótó ká'vi yó ra ndieé ndanuu kún ña inka ndakitálan ndó.

Ña vaxi yó'lo chindieé tálan xílin kún ña ndanuu kún ña ka'vi kún.

- ✱ Yaa ka'vi kún tu'lun nuú tutu ra ndakuni kún nichiñu kúni ña.
- ✱ Vii ka'lan kún tu'lun.
- ✱ Ndakuni tu'lun xíní ña kánuu xílin ña ndíkun ndiaa nuú tutu, ku'alá nuú ndanuu kún nixa ka'lan kún xílin tu'lun nágní, ra saá kama kuití koto'ni kún nuú na xíniso'lo, ra ndandóso nuú kún nuú ku'alán kún.
- ✱ Kuñulu ini kún xalá kivi ká'nu tu'lun nuú tutu ra saá ña'ñu nuú tutu nuú vaxi ña ra yo kú ra tiaa ña xílin ra ndaxikónili ña. Tu'lun yó'lo xiniñú'lu ka'lan ún xalá ña té tálán ka kixáá ún ka'vi ún.



Koto'ni na'ná ra kalvi ña ndátú'lun na.



Ndatú'lun tálan xílin ra sáña'a yólo ra na kálvi xílin kún.

- ✱ ¿Ndíá tutu kú ña xáxaá ra yuvií yólo?
- ✱ ¿Ñi chuun kuu tutu sándachí tɔlun yólo?
- ✱ ¿Ndíá ka inka xiyo sáxáxa na tutu yólo?

Ka'vi tutu sándachí tu'un ra koto ún nixa íyo ikun ña ndátú'un ña.

RA XÁTÁTÁN LEKE KEE ÑUU ITIA NDIOLO

Ndili na yuvií kuálá:

Tutu yólo ndátú'un na xílin tá kú ndili na ñuu, yólo kixaa iin ra táta kee ñuu Itia Ndiolo ra va'la ní sándala ra:

✱ Nuú tá'nu

✱ Leke sata

✱ Tuchi káva

✱ Kátavi ra tuchi

**Ra yólo
va'la ní xíní ra ra
núu ní ya'vi ra**

Ra kuvi ndanilí ndó ra vele táta ndíso chíñu ñuu ndisaá kii. Ra yólo kixáa sá chíñu ra kaa una xitíaan iin saá ndia kaa ulun xikuáa.

**Ndátu'úun xa'la ra táta Antonino Tecorral
(Ra sándala leke)**

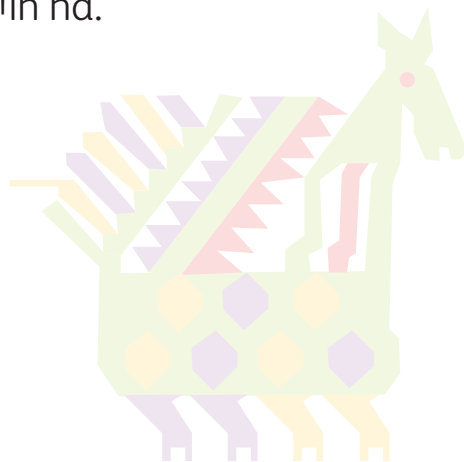


Koto kún ña ká'lan tutu sándachí tɔ'un ra sáxinu kún tɔ'un nánì vaxi yó'lo.

1. Sándalá ndili _____
2. Ña xínì rā kú _____
3. Kívì rā tii ikí kú ña _____
ra nuú kuvi ndanií ndó ra _____
4. Kíí ña kuvi ndanií ndó rā tii ikí: _____

Kal'vi tɔ'un ña vaxi nuú tutu.

Nìxqa ñá nána Anastasia ñuu Yosó Tuní ña ndíkundiaa ñuu Itia Tá'nu, ñá nána yó'lo va'la xátátán ñá na xí'lin iku kána ikú, ñá yó'lo kúnì ñá ná kundaa ini na ñuu chi ñá yó'lo xátátán ña na nána saá na valí tá kú ndili kuele kúmíí na, ñá yó'lo kɔ'un ña ndili sávalu xí'lin ndomínku iin nduví koo ñá xátátán ñá ra núu ní kilin ñá.



**Chindieé tá'an xí'in ña nána Anastasia ná sava'la ñá iin
tutu sándachí tu'un.**

Xi'na saikun ún tu'un ña tiaa kún.

- ✱ ¿A tiaa kún tu'un xini tutu?
- ✱ ¿Ndíá chuun ké ndatú'un kún?
- ✱ ¿Ndíá kiji satátán ñá nána Anastasia?
- ✱ ¿Ndíá tiaa kún kivi ñá xátátán?

Yó'lo tiaa kún tutu ña sándachí tu'un.





Vichin ra kotondiaa tu'un nuú tutu ña tiaa kún ra ndandukún ña niti'vi ra sándal'a kún ña.

- ✱ ¿Á va'la tiaa kún ndiakua ná'nu?
- ✱ ¿Á va'la tiaa kún ndikintuún ra su'má ndiakua nuú xiniñú'lu ña?
- ✱ ¿Á koó tu'un ña xamáni?
- ✱ ¿Á tiaa kún ndiá kuvi ndani'í na ñá nána Anastasia?

Nuú ña ká'vi yó'lo ndakuni yó tutu ndakilin na chiñu ra tutu sándachí tu'un. Tuku ichí koto'ni ún uvi saá tutu ra ndakuiin kún ña ndátu'uún vaxi yó'lo.

¿Ndiá ké xiniñú'lu tutu ndakilin na chiñu ra ndiá xiniñú'lu tutu sándachí tu'un?

¿Ndiá ña kú tutu xáva'la na té xa ndakilin na chiñu?

¿Nichun kuu tutu sándachí tu'un?

¿Ndiá ña uvi saá tutu yó'lo ku'alá na yuví chíkaa na tuni ndalá na nuú ña?

Vii sáxinu kún tu'lun nánì xílin tu'lun ña vaxi ini ña tútún.

Tutu sándachí tu'lun

Tutu ndákilin na chíñu

- ✱ Ña ndátú'lun _____ xíniñú'lu ña nuú ndili yó.
- ✱ Kíí kána na kundiso chíñu xílin vele kálvi na valí xíniñú'lu sava'a na iin _____.
- ✱ Kuni ndataxi na iin _____ nuú kálan ña kixi na xátátán kee ñuu sɨndia'a.
- ✱ Nuú _____ kuálá na yuví kundiso chíñu tíaa na tuni ndalá na nuú ña.
- ✱ Nuú _____ ña ndatalví na ñuú ndúkú na nuú yó chindieé tálan yó xílin táta Anselmo ña ndakilin ra ku ra ra chíñu ñuu chi va'a ní xáchúun ra.
- ✱ Nuú ña _____ kálan ña ndíá ñuu, ndíá kíí ra ndíá kaa kixaa ña ra ndíli ña ndakitálan na.



Kal'vi ún tu'un nuú tutu.



Ra kuḡlan xíka

Ra yólo kú iin **táta** l̥xikó ra xíka **ní** ra, ra yólo koó ñá síl̥j ra indaá saá se̥le síl̥j lolo ra ndóo vele, iin k̥íj xáni ini ra **tand̥a'lá** ra xílin iin ñá nána ra ndakatu'lún ra xílin **se̥le** síl̥j ra ñá **se̥le** ra **n̥ikíndoo** ini ñá k̥achi ñá saá xílin ivá ñá tú ná tand̥a'lá ra ñá nána kixaa kán **asand̥iv̥a'la** ñá xílin uvi saá na.

Ndatúlun xílin na kálvi xílin ún ra ra sáña'a yólo xalá tɔ́lun ña nika'yu tɔ́lun nixa sín íyo ña.

Ndachítalan ún xílin iin chichi tɔ́lun xílin na'na ña kítalan xílin ña.



kachí

ndikachi



sulmá

tisulmá



Á xíni ún...

Tɔ́lun ísávi kúmíf ña tɔ́lun ña káku ña xílin iin ɔ́vi ndiakua, saá íyo ña ndiakua ítalan ɔ́vi ra ña tálnu, tá íyo itaniñu ña vaxi yólo:

- | | | | |
|----------------------------|------|-------|------|
| ♦ Ndusu káxán míf: | kú | ndí | yó |
| ♦ Ndusu káxán ítalan ɔ́vi: | kuu | ndíi | yoo |
| ♦ Ndusu káxán tálnu: | ku'ɔ | ndí'i | yó'o |

Sáxinu tu^lun nán_i yó^lo xí^lin ñ_a ndakuiin mií ñ_a nda_a ñ_a va_xi ini ñ_a tútún.

Iin _____ kuáyu sana ra.

kuulu

kú

Kalvi ra _____ vichin kunúmi ra.

ndí

ndili

Tiaan kulun _____ tindialyu.

yoo

yó

Inka kuiya _____ ñá ñá sáñala.

kulu

kuu

Tiaan nduxin _____.

ndí

ndii

Nitalví _____ nána.

yólo

yoo

Xalnu ní _____ xalá itu.

kuu

kuu u

Vala ní _____ ndiko nána nudchí.

ndii

ndili

_____ kúvala vele ndi.

yoo

yólo



Ña ká'vi uni

Ña kúni tutu yó'lo:

- ✱ Xi'na ka ndakani xiní ún ni ké kúni kachi tulun nuú tutu xilin ña ka'vi ún tulun ra ña kuniñú'lu kún tutu.
- ✱ Ndakuni kún sava nuú xiniñú'lu ña ká'lan iin tutu tulun yu'ú na vele kún.
- ✱ Ndanuu kún ra ka'vi kún tulun nuú tutu ndonili kún tachí kún.
- ✱ Tiaa kún iin tutu xu'ún tátu. Ka'vi ini kún ña ra ndasa ikun kún tulun xáni xiní kún.
- ✱ Sánda'la kún tulun nuú tutu ra kotondosoó sava tulun ña íyo siín, ra á kítá'lan tulun xiníra xilin tá íyo ña.
- ✱ Koto'ni víi kún tulun nuú tutu ra ndandika kún tulun ña ku'lun nuú tutu.
- ✱ Ndakuni kún ña kúni ka'lan uvi saá tulun nuú tutu ña ka'vi kún.
- ✱ Sákitá'lan kún tulun nuú tutu ña ka'vi kún.
- ✱ Ndakuni ún tulun ña ká'lan xa'á na yuvíi ña ndíkun ndiaa ra ña ká'lan xa'á na ña íyo míi nuú tiaa kún tulun.



Kúéé ní koto'ni kún nuú na'ná.

¿Á íyo ra táta Felipe? Tutu tu'lun yulú yólo vaxi ndiaka yu.

Saá, yulú
kú ra Felipe.



Ndatú'lun tálan xílin na ká'vi xílin kún.

- ✱ ¿Ni ña'la kálan na táta yólo xalá?
- ✱ ¿Á xa tíaa kún sava tutu tu'lun yulú?
- ✱ ¿Á ndiá na tálan kún na íyo xíka xa tíaa na sava tutu tu'lun yulú vaxi nuú kún?
- ✱ ¿Á xíni kún nixa koo tiaa ún iin tutu tu'lun yulú?

Koto'ni tutu tɔ́lun yulú ña vaxi ra ka'vi kún tɔ́lun ña tɔ́aa na xílin ndiakua kú'la.

Itia Sútí ndíkundiaa Itia Tálnú, xalun yóó una kuiya uvi mil iin

Táta Francisco Mendoza Melo

Tijuana, Baja California

Ñani maní:

Kúsíi ini yu íyo vala kún, chi ndulu ra íyo vala ndi koó tundo'lo ndólo ndi ra vichin kún yu ndatúlun xílin kún ña yólo.

Ku'la ichí nika'an yu xílin kún xílin kaa xíko tɔ́lun ña ndakoo kún ndalá yu ra koó na ní ndakuiin, xalá ña yólo kú ña tílví yu tutu tɔ́lun yulú nuú kún ña kama ní kixi kún chi xa kixalá chiñu kuvala xaa vele sákua'la na valí ra na ñuu kún na sokó kún iin tálví lolo ñulú nuú kuvala ña, ra saá xiniñulu xani xulún chi (ndutíélé) yalya nuú íyo ñulú kún xa (sáyala) chikaa na yuú káxi, ra mitúlun yólo kumaní taxi xulún.

Tá kú ndili ña yólo kú ña ndatúlun yu xílin kún vichin, ra ndátu yu ndakutálan yó chí yólo.

Ra ñani kún

Antonio Mendoza Melo

Ndakuiin kún ña ndatuluún vaxi yólo.

¿Ni xalá kuvala iin tutu tɔ́lun yulú?



¿N̄ixa tálví íyo ini tutu t̄un yulú?

¿A íyo chuun ndieé ini tutu t̄un yulú?

¿A kuálan ña ndalá ndili kuálá na yuví?

Kúéé ní kalvi kún tutu t̄un yulú vaxi nuú iku tutu ña kúmí ndiakua iin sientu iñu.

Sáxinu kún t̄un nánj ña vaxi xílin t̄un ña ñúlu ini ña xátan yólo.

tilví

15-08-09

Francisco

vele kalvi na

Ra Antonio Mendoza kú ra _____ tutu t̄un yulú.

Ña tutu t̄un yulú kúmí ña kij _____ kuvala ña.

Ra Antonio kálan ra _____ xílin kama ná kixi ra.

Ñuu yólo kuvala xaá iin ña _____

Xí'lin iin chichi chítá'an kún tu'lun ña íyo chí ña'ñu íchin xí'lin ña vaxi
xí'lin ña'ñu kúá'a ra sáxinu tu'lun nánì ña vaxi nuú tutu tu'lun yu'ú ña
sandí'li kún ka'vi kún. Koto'ni kún itaniñu.

Ñani

xá chíkaq na ña tíélé.

Kúsí'ini ini yu íyo

xu'lún.

Xíniñú'lu

kúnì yu ndatú'lun yu xí'lin kún.

Na ñuu kúnì na sokó kún

va'la kún.

Ya'ya nuú íyo ñu'ú kún

kama kixi kún.

Yó'lo kúmqaní taxi kún

iin ña'ñu lo'lo ñu'ú.

Ña yó'lo kú ndili ña

mqaní.



Koto'ni tu'un nuú tutu ra ndakuni kún ndiá íyo tu'un xílin iin chichi xílin tu'un ña íyo ini ña tútún, tá íyo itaniñu.

Kiví na
kualan ña
ndalá

Itia Sútí ndíkundiaa Itia
Tálnú, xalun yoo una kuíya uvi mil iin

Táta Francisco Mendoza Melo
Tijuana, Baja California

Ñuu xílin kii
kuvala ña

Ñani maní:

Tulun ndioxi

Kúsií ini yu íyo vala kún, chi ndulu ra íyo vala ndi
koó tundoló ndólo ndi ra vichin kúni yu ndatúlun
xílin kún ña yólo.

Chiñu ña
ndatúlun
ña xaláña
ndalá

Kualá ichí nikanan yu xílin kún xílin kaa xíko
tulun ña ndakoo kún ndalá yu ra koó na ní
ndakuiin, xalá ña yólo kú ña tílví yu tutu tulun
yulú nuú kún ña kama ní kixi kún chi xa kixalá
chiñu kuvala xaa vele sakuala na valí ra na ñuu
kúni na sokó kún iin talví lolo ñulú nuú kuvala
ña, ra saá xiniñulu xani xulún chi (ndutíélé)
yalá nuú íyo ñulú kún xa (sáyala) chikaa na yuú
káxi,ra mitúlun yólo kumaní taxi xulún.

Tulun
indiayú

Tá kú ndili ña yólo kú ña ndatúlun yu xílin kún
vichin, ra ndatu yu ndakutalan yó chí yólo.

Ra ñani kún
Antonio Mendoza Melo

Kiví xílin tuni
kiví na tilví ña

Ndaka'an ún...

lin **tutu tɔlun yulú** kú ña níli chiñu kuɔlan nuú inka na. Ña yólo kú iin ña xiniñulu na ndátúlun tálan na kivi ñulu xika na. Ra saá kú ña kuvi koo ña ndatúlun tálan uvi saá na ña tiaa na nuú tutu. Ra ña vala tilví na ña kulun ña chíkaa na ña iin tutu léka lolo ra chindasi kútu ná ña ra ndátaxi na ña ndalá na xikó ña. Sata tutu léka lolo yólo ndósoó ndiaa kivi na xilin nuú kee ña xilin kivi na xilin nuú xaa ña.

- ◆ Nuu xilin kivi kuvala ña
- ◆ Kivi na kuɔlan ña ndalá
- ◆ Tɔlun ndióxi
- ◆ Chiñu ña ndátúlun ña xalá
- ◆ Tɔlun índiyú
- ◆ Kivi xilin tuni kivi na tilví ña

Ña tutu tɔlun yulú tíaa na ña nuú na vele na saá tu inka yuvií ra saá tutu yólo níli ña tɔlun ndióxi, á ndukú ña ndieé, táxi ña tɔlun maní, ndúkú ña ná chalvi na, ndúkú yálvi ña á ndía ka ña.

Kalvi tɔlun nánij ndía kuulva ndákanda ini kún tá kuulva ndúkún ña nuú kún.

- a) Á talán ka kixaa tutu tɔlun yulú ña tilví ñani yu nuú yu. **(Ndákava ini)**
- b) Xito yu tiaa ra tutu tɔlun yulú ña vaxi nuú yu ra kúsíí ní ini yu chi xa vala tíaa ra. **(Ndú ndieé ini)**
- c) Ra íyo yachín xilin yu ndakatɔlún xilin yu ra tutu tɔlun yulú ra ndañulún ndilí ña ra nixaa ña. **(Ndákava ini)**
- d) Vichin ra xa xini yu kalvi yu ra tiaa yu ra tilví yu iin tutu tɔlun yulú yu kulun nuú sele yu ra íyo nuu inka xiyo. **(Ndúndieé ini)**



Ndandukún inka ka Tutu tóto kálvi yó na ndanuu kún ra ka'vi kún uvi saá nuú ña.

Á xini ún...

Kíví kávaá yó tachí yó té kálan yó á té kálvi yó iin tulun nuú tutu ndíá ka mí tulun kúvi ña xíninúlu ní ña chi saá kú ña vala kalan yó ña íyo ini yó á ña ndákanda iní yó ña kúní na tiaa tutu yólo kalan na ra saá tu yóó na kálvi ña.

Ndieé ka'vi kún ña ndátú'lun vaxi yólo, koto kún víi taxi kún tachí nixa kálan iin iin tulun nání.

Yukuui tíátan ra yukuui lolo

Kíí ndikó yukuui tíátan kava rí nindánílí ka rí sele rí yukuui lolo, saá ndikó rí ra kixáá rí ndúkú rí sele rí, ichí ndanílí rí ndikala chée ra ndakatúlún rí: "Ndikala ñani, žá nixíni kún sele yu ra yukuui lolo?" Ra rí ndikala kachi rí saá: "ŽNixa káa sele ún rí yukuui lolo, yukuui kulva?" Rí yukuui tíátan yólo ndakuiin rí: "Sele yu kú rí iin yukuui lolo luví ní, ña ndíáá kú ti nuú rí, ña níi kú xala valí rí, vitá ní íxí rí ra ndulú ní rí." Rí ndikala ndakuiin rí: "Ay yukuui kulva nixíni y sele lolo kún, ra saá xíka". Rí ndúkú rí sele rí, ndátúlun rí tá kú ndili kití ikú ndánílí rí ichí xalá sele rí tí yukuui lolo.



Ndiá kua ndakitálan rí xílin ndivalyú chée ra nɛ́tatɔ́lún rí: "Kɔ́lva ndivalyú, ʒá ní ndánilí kún se le yu ti yukuui lolo? Xa íyo uní kǐí sandóñúlu yu rí ra ndanílí yu rí". Ra rí ndivalyú ndakuiin rí: "ʒNíxa káa se le ún ti yukuui lolo?" Rí yukuui tíátan ndakuiin rí: "Se le yu ti yukuui lolo nduvi ní rí, lolo ní ɛ́tɛ́n rí, lolo yulú rí, ña ndíáá kú ti nuu rí, ndakava íxí nuu rí, vitá ní íxí rí, ní xalá válí rí ra ndulú ní rí". Ndivalyú chée ndakuiin rí: "iAy kɔ́lva yukuui ti yukuui lolo ndanílí yu kú rí iin yukuui lolo lakuá nuu rí, kini ní káa rí, kolndo ɛ́tɛ́n rí, leke rí, nɛ́nduva xalá rí, koó ka íxí sulma rí ra xa nɛ́xíli rí!" Rí yukuui tíátan kachi rí saá: "iAy kɔ́lva ndivalyú, tí kálun xalá kú se le yu, yólo xíní ún ndí iin silí yó koó iin se le kini káa!"

Ña ndátɔ́lun na ñuu

- ✱ ¿Ndíá sava xa ulvi ña tá kalvi ndieé kún?
- ✱ ¿Ndíá tɔ́lun nǐkúvi kalan kún ña kalvi kún?
- ✱ ¿Á kutóó kún kuénto ña kalvi kún?
- ✱ ¿Á xatoló kún tuni ña ndákanda ini ra ña ndátɔ́lun?

Á xíní ún...

Té kǐí kálvi ún xíníñúlu ní ndakuni ún ndíá kuulva íyo tɔ́lun kálan na á tɔ́lun suchíni, tɔ́lun sáa ini kú ña, á tɔ́lun ndákanda ini kú ña, té kuulva íyo ña ndanu kún á iin ña sǐí kú ña á ña ndinuni kú ña. Koó ulvi xa ún kundaa ini kǐí ná kalvi ún tɔ́lun nuú tutu, tú kuénto ké sana ní kúmíí ña tɔ́lun suchíni, tɔ́lun sáa ini, ndákanda ini, tɔ́lun ña ndinuni. Té kǐí kálvi ún ndanu yulú ní un ña ra saá kú ña ndakuni ún ña kúní kalan ña ra kuvi kilin ún kúenta ndíá nuú xíkunduvi tɔ́lun ra kundatu ún, ña yólo kú ña chíndieé tálan vala ka ña xílin yó ña kundaa ini ndíá xíní kú ña íyo ndieé vala ka xalá nuú tutu.



Koto'ni na'ná ña vaxi yó'lo.



Ka'vi ña ndátú'lun na ra ndatú'lun tá'an xí'in na ká'vi xí'in kún.

- ✱ ¿Ndíá xalá xiniñú'lu iin tutu xulún tátu?
- ✱ ¿Yo kú na chíkaa tunj kivi na nuú tutu xulún tátu?
- ✱ ¿Á kuvi chikaa yó tunj kivi yó nuú iin tutu xulún tátu té tálán ka sákutú na ña?

Kúéé ní ka'vi kún tutu xulún tátu ña vaxi.

Vala xalá: \$ 2000.00

Ndakilin ndi ndalá ra táta Pedro Moreno Luna Solo kú ña:
\$ 2000.00 (uvi mil pesu 00/100M. N.) ra yólo sátatu ra ña iin kuiya,
ra kíndoo ndi iin tálví ndaa chikaa ndi siki ña ra ndakaxi ndi ña mí kii
yólo ña kuiya vaxi.

Xalá tún Tiolo, ña ndíkundía Itia Tálnu, Ñuu Kuachi, xalun yoó una
kuiya uvi mil iin.

Ra ndakilin ña

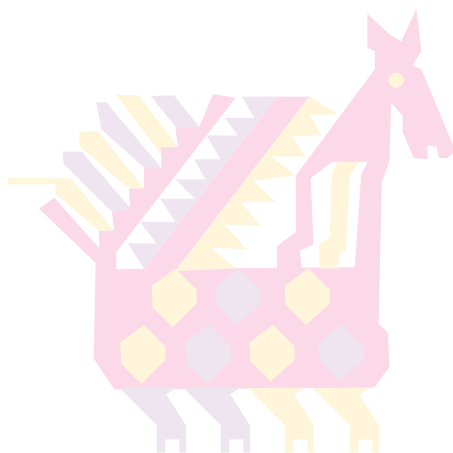
C. José Ramírez Basurto

Ra ndataxi ña

Pedro Moreno Luna
Ra sátatu xulún

Ra xini

Paulino Vitervo Moreno
Ra chíñu ñuu





Kalyu xílin krúsin lo'lo tu'lun ña kílin kún kúenta suvi ña vaxi chí ña'ñu kúá'a.

Tíaa na iin tutu xu'lún tátu kíi
xámaní xílin yó

xu'lún

vele

Tutu xu'lún tátu xíniñu'lu
vií ní tiaa na

níxa kúña

na'lná

Ná samáníi tuni kivi na

ndúkú tátu na

na kú mívo

Níxa xu'lún kú ña tátu na ra
xíniñu'lu tiaa na xílin ña ndiálvi
ra saá tu

ndiakua

tuni

Ña va'la ná kundaa ini na ndiá
kíi ndixaa ña tutu xu'lún tátu
yó'lo xíni ñu'lu nuú ña yó'lo
kunúu

ñuu

kíi kuva'la ña

Tutu xulún tátu kú ña yólo ra ndasaka tálví ña, yólo tiaa kún ndiakua ña 1 ra ndia 4 ña nduikun ña ra nduvii ña.

Ra ndakilin ña

C. José Ramírez Basurto



Ra ndataxi ña

Pedro Moreno Luna

Ra sálatu xulún

Ra xini

Paulino Vitervo Moreno

Ra chíñu ñuu



Ndakilin yu ndalá ra táta Pedro Moreno Luna solo xulún \$ 2000.00 (uví mil pésu 00/100 M.N.) ra yólo sálatu ra ña iin kuiya ra yulu kíndoo yu iin tálví ndaa chíkaa yu sikí ña ra ndataxi yu mii kii yólo kuiya vaxi.

Va'la xalá: \$ 2000.00



Xalá tún tío'lo ña ndíkundiaa itia tá'nu ñuu kuachi xalun yoó una kuiya uví mil iin.



Kúéé ní kalvi kún tu'lun nuú tutu vaxi yólo.

Ña ñuu Yosó Ndakua, ña ndíkundiaa Itia Tá'nu, ña ndíso chíñu távqa ra vikó san Márcos sálatu na tá kú ndili na ñuu nixa xulún kúni na kuniñúlu nuú na, ra ndataxi na ña iin tálví ndaa ña nuú kuiya. Ra táta Miguel kú ra ndíso xílin xulún ra ña va'la koo ikun chíñu xiniñúlu tiaa ra iin tutu xulún tátu taxi ra ndalá tá iin tá iin na yuvii.

[illegible]

Ka'vi ra ndakuiin kún ña ndákatu'lún vaxi.

¿A va'la tiaa kún nixa kú ña?

¿Tiaa níi kún kivi na tátu xu'lún?

¿A ni ndádósóo ini kún tiaa kún ñuu xílin kiji kuvala ña?

¿Nixa xu'lún kú ña á tiaa kún ña xílin ndiakua?

Á xini ún...

Ña tutu xu'lún tátu kú iin tutu ña chíkaa na tuni kiviina ra xíkundiaa nixaa xu'lún kú ña ndakilinna, á iin ña kiyalvi á xala iin chiñu.

Ña xiniñúlu samáni nuú tutu xu'lún tátu.

1. Tu'lun nuú tutu ña kálan xala (ña vaxi chí xini íchin).
2. Yo ndalá ndakilin na ña (ndakilin yu ndalá).
3. Nixa kú xu'lún xílin ña ndíalvi xílin ndiakua.
4. Ndía xala ñala ké ndakilin na ndátaxiña (xu'lún tátu ña chálvi ñalá na, á ndía ka ña).
5. Ndasi xílin uvi chichi sava (chichi lolo sava —) ña va'la ná saáma ña.
6. Ñuu xílin kiji kuvala ña.
7. Kivi xílin tuni kivi ña ndakilin na ña ra saá ndataxi ña xílin na xini tú íyo na.



Kalyu xílin tún krúsín lo'lo ini ña tútún íyo ndichi chí ña'ñu kúá'a ña ndixa suvi.

Chitá'an yó tu'un nuú tutu

Tutu tu'un yulú

Tutu xu'lún tátu

Iyo na ti'ví ña ra na ndaki'in ña.

Ña íyo ini ña ká'an ña xa'a xu'lún tátu.

Tíaa na ña kuá'an ña nda'á na íyo xíka.

Ká'an ña tu'un ndióxi ra índiayú ña.

Xíniñú'lu ña nuú ndataxi yó á ndaki'in yó xu'lún.

Sava kuá'an tuni kivi na xíni.

Ra táta José Ramos, ra íyo ñuu Yosó Salva, ndíkundiaa ñuu Itia Tá'nu kúni ra ndatúlun ra xílin se'e tíaa ra Luis Ramos ra íyo ñuu Kolyó ná ti'ví ra xu'lún chi kilin ku'e'e silí ra ra xíniñú'lu ku'lun ña kutátán ña ñuu Tindialyu.

Chindieé tá'an kún xílin ra ná tiaa ra iin tutu tu'un yulú ku'lun nda'á se'e ra.



Kúée ní ka'vi kún tu'lun nuú tutu.

Yaa ndika'la, ña yólo kú iin nuú ña kuulá ní íyo

Chí ñuu kúñúlu ña ñuu kuachi, chí Itia tálno, na xíj xítán yó sava'la na ña tá kuulva nixiyo mii na. Na ndíso xílin vele ñulu xílin na vele chíñu, yachi kixáa na kana na yaa yólo ra saá va'la ndukú na tiktoto kundixi na ña ndíáa tuún, ndiálna nuú kití, xini íxí, tuxíí itún, té xá íyo ndili ña ra saá ndákundixi na tixálá yólo, ra ndákilin na nuú tá iin tá iin yuvií xílin kití yukú.

Ra rí tata tá kú rí ndikala isu, tina xílin **ra** tata Benito ra saá **ra** chée pácho sikitúla.

Yaa yólo táxálá na ña xílin iin **ra** tata tivi iin tú tılalí tuyoó ra saá káni ra iin tú lampo lolo ra kixálá na iin xikiíí yavi ndikala rasaá kualan na chí malnú ñuu.

Yaa ndikala yólo kuulá nuú kúna yuvií xílin kití té kú tina, isu, ndikala, ra ña nduvi va'la távga na tixin yaa yólo kú ña ndátúlún na kúento ndía kuulva xitiaku **ra** chée Benito xílin **ra** chée pácho sikitúla, **na kán** ndátúlun tálan na siki koó xalá koó xini ra na yólo sakuaku ní na yuvií xítondielé, sulva káchi na:

—**Ndu'yu** na ndikala ndíáa ndi ikú, ndili kití ikú, ra mívo ndi tí kuujin-káchi **ra** chée Benito.

Ra ndakuiin **ra** pácho sikitúla:

—Ra saá **ndó'lo** ra **yuy'u** ra mívo kú yó ndisaá kii, tina ra ndíkun ní rí yulu, isu ra tija **ra** yaxii ndokó kualan na **ra** vaxi na xini ikú.

Nani ndátúlu n na chée yólo rí kú ndikala yólo kualan rí ndukú rí kuñu, kuñu yólo ndía ka mí xika rí nilí rí ña té náa ini iin ña yuvií lolo á ña xa ndieé lolo ra tiiin rí ña ndíso rí vaxi rí nuú na chée yólo ra na yólo kílin na tuxii na ra kílin kulva na ra sákana na xinií sataá tí



ndikala yólo ra saá ndákoo rí kuñu té táxálá na rí ndikala yólo kánuu rí nuú na táxálá yaa ndikala yólo ra ndili na kólni na xíníí sātá rí, ra rí yólo ndándíkóo rí súkuún rí iin sułma íchí sundikíí ña níli rí ra saá kúu rí ndia xaa rí nuu táxálá ka rí, ña yólo kú iin tálví lolo ña yaa ña táxálá ndikala ñuu itiatánu.

Kotondiaa ña ra tiaa ún yólo tułun ña nikałyu xílin ndiakua kúala.

_____	_____
_____	_____
_____	_____
_____	_____

Vichin tiaa ún inka tułun nání ra kuniñúlu kún mií tułun yólo, tá íyo itaniñu yólo:

yuł	_____
yólo	<u>sákuał kún kałvi kún ra tiaa kún</u>
ra káa	_____
yóo	_____
nduł	_____
ndólo	_____
na káa	_____

Kúéé ní ka'vi ún tu'un nuú tutu ra chitá'an kún tu'un vaxi chí íchin
xí'lin ña chí kúá'a té íyo itaniñu.

Na kán ra chéé sikitúla.

Yu'u táxá'á yu yaa.

Ndó'o kunu ñá xikun.

Yó'o siji ni ndátú'un sáka na.

Ndu'u kú ndó mívo.

Ra kúsiji ini un xí'lin yaa ña táxá'á na.

Ñá káa ndíkaa ndi'á ná tixú'ú nuú ra.



Á xíni ún...

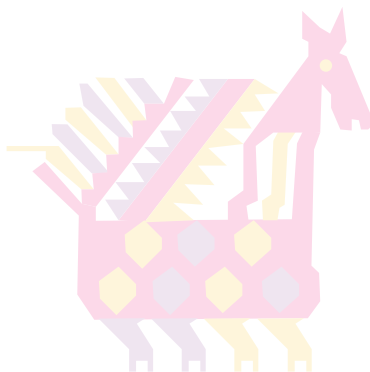
Tulun ña kálan xalá na yuvií nuú (yulu, ndulu) ra na yuvií uvi (yólo ndólo) ña yólo ndíkun tálan ña xílin uvi ñálñu tulun, ra ña yólo ndíkun tálan ña xílin iin ñálñu tulun. Kotołni itaniñu ña vaxi nuú tutu níli kivi na.

Ña ndíikundiaa	Ña ndíkundiaa
yulu	yu, i
yólo	kún, ún
ndulu	ndi
yóó	yó
ndólo	ndó

Tulun yó ña kálan xalá (ndulu) ra uvi nuú kú ña. Xíniñulu **ndulu** ra **ndi** tá kuúni yó kálan yó xalá iin na á kuálá na na ndátulun yó xílin.

Tulun ña kálan xalá na yuvií nuú na kuálá íyo xílin na kú ña (**yóó**, **yó**) ra ña yólo xíniñulu ña kivi kivi inka na ndátulun yó xílin.

Tulun ña kálan xalá na yuvií uni kú ña iin ñalñu lolo tulun. Nuú tutu níli kivi na vaxi kotołni ún ña uvi nuú xíniñulu ña mitulun.



Ndó <u>l</u> o	Nd <u>u</u> l <u>u</u>	R <u>a</u>
N <u>a</u> kaa	Yu <u>l</u> u	Yó <u>l</u> o

Xítondosoó yó mií yó ña ítálan uvi

Ña tutu xítondosoó yó mií yó yólo kúni ña ná ndakuni kún ndíá kuulva kundani kún xílin ña ka'vi kún ra ndíá ña xíniñúlu ka'vi ka ún, ña ndakuiin kún ña kuví koto'ni kún ña tiaa kún nuú tutu sakúála kún, tú ná koto kún sándá'vi kún mií kún, ña kan ndúkú ndi nuu kún mií ña ndaa ndakuiin kún tá ndúkú ña nuu kún.

1. Tutu kána ká'nu kú ña:

- () Iin tutu nuú kána ká'nu na ndili na yuvií ña tiin na á k'vi na chindieé na nuú íyo sava chiñu.
- () Iin tutu nuú kána na iin yuvií ña ku'un na nuú ndákaya na.

2. Tutu ndákilin na chiñu xíniñúlu ña:

- () Ndakitálan na sachúun xa'la chuun ká'nu ña sanduvi na ña xámáni xílin na ñuu.
- () Ndatú'lun na xílin ndili na ñuu k'vi na.

3. Ña ká'vi yu xílin tachí ndieé:

- () Ixá u'vi ña, chi x'na ndanuu ní yu saá ká'vi yu xílin tachí ndieé.
- () Xá u'vi va ña xílin yu chi xínu'ni yulú yu xílin ndiakua.
- () Kuví kavaá yu tachí yu xílin tulun nánj.

4. Ndakuiin ña ndúkú ña ini tá iin tá iin tá'ví tá íyo tulun nuú tutu.

Tulun nuú tutu	Va'la ña (Ña kúni ña)	Nuú xíniñúlu ña (Ndíá mí)	Nichuun ndátú'lun ña	Yo ndalá tíaa na ña (Na ndakilin ña)
Tutu táxi ichí ña kuvala ña kuxi yó				
Tutu xulún tátú				
Tutu tulun yulú				

5. Kuala nuu ichí ndúkú yu xi'na ka ka'vi yu tá kuyachin yu nuu íyo tu'lun nuu tutu kú ña:

1. _____

2. _____

3. _____

4. _____

5. _____

6. Tá xáni ini yu xa'la iin tu'lun tiaa yu, ña yó'lo xaa yu:

1. _____

2. _____

3. _____

4. _____

5. _____

7. Uni saá tachí ndusu ña xíniñú'lu nuu tiaa yó tu'lun ísávi kú ña:

8. Tachí ndusu yó'lo kuvi ndakuni yu ña xa'la nixa íyo ña:

Kiví ng yuví kúachi á ná l nu

Nuú kiví ivá na

Nuú kivi sí lí na

Kiví na

Ka'lyu iin ki'í lo lo ✓ ñg xg xínj na ñg víi
saxínu na ini ñg ítá lan yó'lo.

RFE o CURP

Náitalan iin

Ndákuni na nixa káa ñã kálan tutu ñã xa ka'vi na.

Ndákuni na nichuun kuu tutu ña ka lvi na.

Ká lvi na tu lun nyú tutu ra ndákuni ng mií chuun ká lu ng ká lun ng xalá.

Ká'lvi na xíl in tachí ndieé ra va la sama tachí na.

Xá ni xín ĩ na ña tiag na ña sava la na iin tu lun nuú tutu.

Ndáká lvi xíní na xílin tu'lun nuú tutu ña tiqa na.

Ndákuni ng nyú xíníú l u y_{ni} sáá tǎchí ndusy_ŋ xǎ xini ng ini ŋǎ
ítá l an.

Kálan ndinu ini yu ñg nixinu ndi li ñg íta lan yó lo.

Kií kuvala ña

Kiví xílin tuni kiví tiaa á ña lá sáña la

Náitalan uvi

Ndákuni na nìchuun kuu ty'lun nuú tutu ña ka'li na.

Ká'lvi na xíl in tachí ndieé ra va la sama tachí na.

Xi'na ka xíto'ni na sá ká'vi na.

Kúndani na ña ndátú l un tutu ña ká lvi na.

Xáni xíní na xílin tutu tiaa na.

Chítá'lan na tu'lun nuú tutu ña xa ka'vi na xí'in ña xáva'la mii'na.

Ndákuni na nixa káa ña kálan tutu ña xa ka lvi na.

Ndákuni ng ndusy káxán míí, ndusy káxán ká lán yó xí lín xítín yó ra ndusu káxán tá l nu.

Ká'lan ndinu ini yu ña nixinu ndili ña ítálan yólo.

Kií kuvala ña

Kiví xíl in tuni kiví tiaa á ña l á sáña la

Ká lvi yu ra tíáa yu tũ l un mĩ yu. Tũ l un ísávi Ñuu Kũachi Íkũ tutu nĩxa kũa l an yu

Kotondosoó xĩ l in mĩ yó tá xũ ndĩ l i l

¿Nĩ kē sākúá l a yu?

¿Nĩ chuun ku ña nũú yu?

Tunĩ kĩvĩ nũ yuvĩ kũachi á nĩ l nu

Tũ l un ndátũ l un ama kũva l a ña

Kĩvĩ kũva l a ña

Ñuu nũú kũva l a ña

Kĩvĩ ra tunĩ kĩvĩ tĩgaa á ña l á xũva l a ña

Ñg sákua l a nũ ísávi